

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MUHAMMED ALİ ES-SÂBÛNÎ'NİN ESERLERİNDE
KIRAAT TASAVVURLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ELİF ÖZÜGÜZEL

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ SEDAT KAYA

TEMMUZ 2025
BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MUHAMMED ALİ ES-SÂBÛNÎ'NİN ESERLERİNDE
KIRAAT TASAVVURLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ELİF ÖZÜGÜZEL
ORCID: 0009-0000-0170-6062

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ SEDAT KAYA

TEMMUZ 2025
BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ETİK BEYANI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum “Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin Eserlerinde Kıraat Tasavvurları” başlıklı tezde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hakları kabullendiğimi beyan ederim. 31/07/2025

İmza

Elif ÖZÜGÜZEL

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ YAZIM KILAVUZU UYGUNLUK BEYANI

“Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin Eserlerinde Kıraat Tasavvurları” başlıklı yüksek lisans tezi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır. 31/07/2025

Tezi Hazırlayan

İmza

Elif ÖZÜGÜZEL

Danışman

İmza

Dr. Öğr. Üyesi Sedat KAYA

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

İmza

Prof. Dr. Mehmet YOLCU

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı öğrencisi Elif ÖZÜGÜZEL tarafından hazırlanan “Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin Eserlerinde Kıraat Tasavvurları” adlı Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 31/07/2025 tarihinde yapılmış ve tezin oy birliği ile kabul edilmesine karar verilmiştir.

JÜRİ

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Sedat KAYA
Bitlis Eren Üniversitesi

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Hafize DİNÇOĞLU
Bitlis Eren Üniversitesi

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah SAVAS
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

İMZA

.....

.....

.....

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla jüri tarafından kabul edilmiş bu çalışmanın yüksek lisans tezi olarak kabulü onaylanmıştır.

...../...../2025

Prof. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL
Enstitü Müdür V.

T.C.

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

MUHAMMED ALİ ES-SÂBÛNÎ'NİN ESERLERİNDE KIRAAT

TASAVVURLARI

Yüksek Lisans Tezi

Elif ÖZÜGÜZEL

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Sedat KAYA

Temmuz 2025

ÖZET

Kur'ân tilaveti, yedi harf ruhsatı çerçevesinde şekillenmiş ve bu durum zamanla geniş bir kıraat birikiminin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kıraat ilminin sınırlarının belirginleşmesiyle birlikte, sahih kıraatlerin tespiti için bazı ölçütler geliştirilmiş; bu ölçütleri karşılamayan rivayetler şâz veya bâtil olarak değerlendirilmiştir. Kıraat farklılıkları, tefsirlerdeki tercihler ve müstakil kıraat eserleri yoluyla ilmî bir gelenek haline gelmiştir. Modern dönemde de bu miras çeşitli çalışmalarla ele alınmıştır. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin eserleri, bu geleneğe dair örnekler sunmaktadır.

Bu çalışma, giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kullanılan kaynaklara yer verilmiştir. Birinci bölümde, küçük yaşta Kur'ân'ı hıfz etmiş olan Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin hayatına kısaca değinilmiş; ardından, çalışmanın kapsamına giren eserleri ele alınarak çalışmaya veri sağlayan yönleri açıklanmıştır. Akabinde müellifin kıraat tasavvuru; temel kavramların tanımı, Kur'ân'ın Mushaf haline getirilme süreci, kıraatlerin tarihi seyri, kıraat ilminde eser veren ilk alimler ve kıraatlerin türleri isimli başlıklar altında ortaya konmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise usûl ve ferşten kaynaklanan kıraat farklılıkları ele alınmış; ferşî farklılıklar, sarf, nahiv ve üslup farklılıkları başlıkları altında değerlendirilmiş, verilen örneklerin varsa tefsir eserine yansıyan yönlerine yer verilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular sonuç bölümünde aktarılmıştır.

Bu çalışmada, Sâbûnî'nin kıraat tasavvurlarına yer verilmiştir. Kıraat farklılıklarının tefsir eserlerine yansımaları incelenmiş ve müellifin eserinde yer alan

ifadelerden hareketle ferşî ve usûlî farklılıklar seçilen örnekler üzerinden sunulmuştur. Bu yönüyle çalışma müellif üzerine yapılmış önceki çalışmalardan farklılık arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Tefsir, Sâbûnî, Safvetü't-tefâsîr, Revâi'ü'l-beyân, et-Tibyân.

Republic of Turkey
Bitlis Eren University Graduate School
Department of Basic İslamic Sciences
Concepts of Qirā'āt in the Works of Muhammad Alī al-Sābūnī
Master's Thesis
Elif ÖZÜGÜZEL
Supervisor: Dr. Sedat KAYA

July 2025

ABSTRACT

Recitation of the Qur'ān has been shaped within the framework of the permission of the seven ahruf, which over time laid the groundwork for the emergence of a rich tradition of qirā'āt. As the boundaries of the science of qirā'a became more clearly defined, certain criteria were developed to identify saḥīḥ qirā'āt, while narrations that did not meet these criteria were classified as shādh or bātil. Variations in qirā'a have evolved into a scholarly tradition, both through preferences reflected in tafsīr and through independent works dedicated to qirā'āt. This heritage has also been addressed in various studies in the modern period. The works of Muhammad 'Alī al-Sābūnī provide examples of this tradition.

This study consists of an introduction, two main chapters, and a conclusion. The introduction outlines the research topic, objectives, methodology, and an evaluation of the sources used. The first chapter briefly discusses the life of Muhammad 'Alī al-Sābūnī, who memorized the Qur'ān at a young age, followed by an examination of his works that fall within the scope of this study, highlighting the aspects that provide data for the research. Subsequently, the author's conception of qirā'a is presented under the following headings: definitions of fundamental concepts, the process of the Qur'ān's compilation into the Mushaf, the historical development of qirā'āt, the earliest scholars who authored works in this field, and the categories of qirā'āt. The second chapter examines qirā'a differences arising from usūl and farsh; in this section, farshī variations are analyzed under the headings of sarf (morphology), nahw (syntax), and uslūp (stylistic) differences, with attention also given, where relevant, to their reflection in tafsīr.

In this study, al-Sābūnī's conceptions of qirā'a are presented. The reflections of qirā'a variations in exegetical works are examined, and, based on the expressions found in the author's writings, farsh and usūl variations are presented through selected examples. In this respect, the study differs from previous research conducted on the author.

Keyword: Qirā'āt, Tafsīr, Sābūnī, Safwat al-tafāsīr, Rawāi'u al-bayān, al-Tibyān.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VIII
ÖN SÖZ.....	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED ALİ ES-SÂBÛNÎ'NİN HAYATI VE TEFSİR ESERLERİ

BAĞLAMINDA KIRAAT TASAVVURU

1.1. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Hayatı ve Eserleri	5
1.1.1. Hayatı	5
1.1.2. Eserleri	7
1.1.2.1. Safvetü't-Tefâsîr.....	9
1.1.2.2. Revâi'ü'l-Beyân fî Tefsîri Âyâtî'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân	13
1.1.2.3. et-Tibyân fî 'Ulumi'l-Kur'ân	15
1.1.2.4. Keşfu'l-İftirâ'ât fî Risâleti't-Tenbîhât Havle Safveti't-Tefâsîr	16
1.2. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Tefsir Eserleri Bağlamında Kıraat Tasavvuru	16
1.2.1. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Kıraat İlminin Ana Konularını Değerlendirmesi.....	17
1.2.1.1. Temel Tanımlar: Kur'ân, Kıraat ve Ahruf-u Seb'a	17
1.2.1.1.1. Kur'ân'ın Tanımı	17
1.2.1.1.2. Kıraatin Tanımı.....	18
1.2.1.1.3. Ahruf-u Seb'a'nın Tanımı.....	19
1.2.1.2. Kur'ân'ın Mushaf Hâline Getirilmesi ve Cem' Edilmesi.....	20
1.2.1.3. Kıraatlerin Tarihî Seyri.....	25
1.2.1.4. Kıraat İlminde Eser Veren İlk Âlimler	30
1.2.1.5. Kıraatlerin Türleri	32
1.2.2. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Kıraatleri Aktarma Metodu	34
1.2.2.1. Sahâbe Nesli ve Sonraki Nesillerin (Tâbiîn ve Tebeu't-Tâbiîn) Okuyuşlarına Yer Vermesi	34

1.2.2.2. Kıraat İmamı veya Râvi Okuyuşlarına Yer Vermesi	36
1.2.2.3. Şehir/Bölge İsimlerine veya Arap Lehçelerine Atıf Vermesi	38
1.2.3. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Kıraatleri İşleme Metodu.....	39
1.2.3.1. Kıraatleri Sadece Nakletmekle Yetinmesi	39
1.2.3.2. Müfessirlerin Kıraat Farklılıklarına Dair Görüşlerine Yer Vermesi	40
1.2.3.3. Kıraatler Arasında Tercihle Bulunması	42
1.2.3.4. Kıraatleri Hücetlendirme Metodu	43

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED ALİ ES-SÂBÛNÎ'NİN TEFSİR ESERLERİ BAĞLAMINDA

KIRAAT FARKLILIKLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Usûlden Kaynaklanan Kıraat Farklılıklarının Değerlendirilmesi	48
2.1.1. İhtilâs.....	49
2.1.2. İdgam.....	49
2.1.3. Teşdîd ve Tahfîf.....	51
2.2. Ferşten Kaynaklanan Kıraat Farklılıklarının Değerlendirilmesi	51
2.2.1. Kıraat Farklılıklarının Nahiv İlmi Açısından Değerlendirilmesi.....	52
2.2.1.1. Fiille İlgili Nahiv İhtilafları	52
2.2.1.1.1. Muzâri Fiilin İrabı	52
2.2.1.1.2. Fiil-Fail Uyumuna	53
2.2.1.1.3. Fiilin Malum veya Meçhul Olması	55
2.2.1.2. İsimle İlgili Nahiv İhtilafları	56
2.2.1.2.1. İsmi Ref' veya Nasb ile Okunması	57
2.2.1.2.2. İsmi Nasb veya Cer ile Okunması	58
2.2.1.2.3. İsmi İzâfetli veya İzâfetsiz Okunması	59
2.2.1.3. Harflerle İlgili Nahiv İhtilafları	60
2.2.1.3.1. “ان” (Elif-nûn) Harfinin Okunuşu	60
2.2.1.3.2. “لكن” Edatının Okunuşu	62
2.2.1.3.3. “لا” Harfinin Okunuşu	63
2.2.2. Kıraat Farklılıklarının Sarf İlmi Açısından Değerlendirilmesi.....	66
2.2.2.1. Kıraat Farklılıklarında Fiil Kalıbının Değişimi	67
2.2.2.1.1. Fiilin “فَعَلَ” veya “أَفْعَلَ” Kalıbıyla Okunması	67
2.2.2.1.2. Fiilin “فَعِّلَ” veya “فَاعَّلَ” Kalıbıyla Okunması.....	68
2.2.2.2. Kıraat Farklılıklarında Fiillerin Zaman Kalıbının Değişimi.....	69

2.2.2.3. Kıraat Farklılıklarında Fiilin Tamamen Farklılaşması	70
2.2.2.4. Kıraat Farklılıklarında İsimin Farklı Okunması	71
2.2.2.4.1. İsmi Yapısında Hareke Değişimiyle Ortaya Çıkan Farklılaşma	71
2.2.2.4.2. İsim Kök Harfinin Farklılaşması.....	72
2.2.2.4.3. İsmi Tekil veya Çoğul Olarak Okunması	73
2.2.3. Kıraatlerdeki Üslup Farklılığı	76
2.2.3.1. Kıraat Farklılığında İltifât Sanatının Gerçekleşmesi	76
2.2.3.2. Haber veya İnşa Olarak Değerlendirilen Kıraat Farklılıkları	77
SONUÇ.....	79
KAYNAKÇA	81

KISALTMALAR

As.	: Aleyhisselâm
B.	: İbn
Bk.	: Bakınız
B.y.	: Basım yeri yok
Ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
Krş.	: Karşılaştırınız
Ö.	: Ölüm tarihi
S.a.v.	: Sallâhü aleyhi ve sellem
Thk.	: Tahkik eden
Ts.	: Tarihsiz
Vb.	: Ve benzeri
V.dğr.	: Ve diğerleri
Y.y.	: Yayıncı yok

ÖN SÖZ

Hamd, Kur’ân’ı insanlar için bir hidayet rehberi kılarak indiren; tilâveti kolaylaştırmak amacıyla yedi harf üzere okuma ruhsatı veren ve “Şüphesiz, o zikri biz indirdik ve elbette biz koruyacağız” buyurarak onu kıyamete dek muhafaza edeceğini vaadeden alemlerin Rabbi Allah (c.c.)’a mahsustur.

Kıraat ilmi denilince akla Kur’ân’ın nüzûlü ile beraber neşet eden kıraat farklılıkları, onların orijinallerinin tespiti ve nakliyle ilgili bir ilim gelmektedir. Bu gaye etrafında kıraat ilmi geçmişten günümüze kadar teoride ve pratikte farklı çalışmalar etrafında şekillenmiştir. Süreç içerisinde kıraatlerin sıhhati meselesi, vakıf ve ibtidâ, lahn ve Mushaf imlası gibi alt disiplinler oluşmuştur. Kıraat farklılıklarıyla beraber zikredilen alt disiplinler çerçevesinde yürütülen çalışmalar, on dört asırlık süreç içerisinde, farklı İslam beldelerinde keyfiyet itibariyle değişiklik göstermiştir. Nitekim kıraatlere yaklaşım süreç içerisinde farklı telakki ve tasavvurlar ile gündeme gelmiş böylelikle kıraat konusu çeşitli şekillerde açıklamalara konu olmuştur.

İslami ilimler tarihinde köklü bir yere sahip olan kıraat ilmi, Kur’ân’ın doğru anlaşılması ve aktarılması noktasında merkezî bir role sahiptir. Bu çalışmada, günümüz tefsir geleneğinin önemli isimlerinden biri olan Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin kıraat ilmine yaklaşımı, onun tefsir eserleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kıraat farklılıklarını kategorize ederek değerlendirmek, onların anlam ve ahkâma yansımalarının izini sürmek ve kıraat ilminin ana meselelerine dair bilgileri, onun eserleri üzerinden tespit etmek bu tez çalışmasının hedefi olmaktadır.

Tezi hazırlama sürecinde hem klasik kaynaklara erişim hem de çağdaş literatürle karşılaştırmalı analizlerin yapılması yoğun bir araştırma süreci gerektirmiştir. Bu süreçte karşılaşılan yöntemsel ve kavramsal zorluklar, akademik anlamda tecrübe kazandırmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında ilmi rehberliğiyle bana yön veren, engin bilgi ve tecrübesinden istifade ettiğim kıymetli danışmanım Dr. Sedat KAYA’ya en içten şükranlarımı sunarım. Çalışmanın okunup şekillenmesinde katkı sağlayan Dr. Hafize DİNÇOĞLU ve Dr. Abdullah SAVAS hocalarıma; ayrıca desteğini esirgemeyen Bitlis Eren Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin değerli hocalarının her birine ayrı ayrı müteşekkirdiğimi ifade etmek isterim. Tezin her safhasında yanımda olan sabır, dua ve desteğiyle bana daima güç veren kıymetli aileme, bilhassa sevgili anneciğime, babacığım, kardeşlerime ve Öğr. Gör. Saliha KASAP hanımefendiye minnettarım. Yoldaşlığını her

zaman hissettiğim hocalarıma ve dostlarıma da gönülden teşekkür ederim. Gayret kuldan, tevfik ise yalnızca Allah'tandır.

Elif ÖZÜGÜZEL

Bitlis-2025

GİRİŞ

Bu bölümde çalışmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi ve ilgili literatür ortaya konulacaktır. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmalar incelenerek literatür değerlendirmesi yapılacaktır.

Çalışmanın Konusu ve Önemi

Yedi harf ruhsatına dayalı olarak şekillenen Kur'ân tilaveti, zaman içinde kıraat birikiminin oluşmasına neden olmuştur. Kıraat ilminin sınırları netleştikçe, kıraatlerin kabul edilebilirliğini belirleyen birtakım şartlar, âlimlerce ortaya konmuştur. Bu ölçütlere uymayan rivayetler şâz veya bâtil olarak değerlendirilmiştir. Böylelikle kıraat hem teorik temelleri hem de pratik yansımalarıyla İslamî ilim geleneğinde yerini almıştır. Gerek tefsirlerde yer verilen kıraat tercihleri gerekse kıraate dair bağımsız telifler aracılığıyla zengin bir ilmî miras oluşmuştur. Bu birikim, modern dönemde de araştırmalara konu olmuş ve çeşitli çalışmalarla devam ettirilmiştir. Muhammed Ali es-Sâbûnî de bu mirasa katkıda bulunan çağdaş âlimlerden biridir.

Sâbûnî, temel dini eğitiminden yükseköğrenimine kadar geçen ilmî süreç içerisinde kıraat ilmiyle doğrudan ilişki kurmuştur. Bunların izlerini hayatı ve eserlerinde görebilmekteyiz. Araştırmamızın konusu kıraat ilmine yönelik selefin bıraktığı yazın faaliyeti içerisinde Sâbûnî'nin yerini tespit edebilmektir.

Sâbûnî, İslami ilimler alanında faaliyetleriyle tanınmış bir müelliftir. Ancak onun bilhassa kıraat ilmiyle alakalı müstakil bir eseri bulunmamaktadır. Bununla beraber o, tefsir eserlerinde kıraat ilmiyle alakalı bilgilere de yer vermiştir. Onun özellikle *Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân* adlı eserinin kıraat ilmi alanında incelemeye değer bir yönünün olduğunu ifade edebiliriz. Sâbûnî ve eserleri üzerinde yurt dışı ve yurt içinde hatırı sayılır çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarla bizim çalışmamızın ortak yönleri elbette bulunacaktır. Ancak aşağıda yer verilen çalışmalara bakılacak olursa onun kıraat ilmi alanındaki birikimin kısmî şekilde yansıtıldığı söylenilebilir. Bizim bu çalışmamızda ise onun kıraat tasavvurları, kıraat ilminin incelikleri ve konu başlıkları göz önünde bulundurularak sunulduğu görülecektir.

Örneğin, *Safvetü't-tefâsîr* isimli eseri üzerinde Essam Ahmad Ersan Shehadeh'in *Al-Sabouni and His Approach in Explanation Through His Book "Sfwat Al-Tafaseer"* isimli bir yüksek lisans çalışması mevcuttur. O, çalışmasının bir bölümünde genel olarak

kıraat farklılığına değinmiştir. Fakat bu kıraat farklılıklarının *Safvetü't-tefâsîr'e* yansımalarını değerlendirmemiştir. Bu minvalde yapılmış çalışmalarda da benzer durum söz konusudur.

Sâbûnî'nin *Revâi'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân* isimli eseri özelinde de yine çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, Muhammad Azwam “*Menhecu's-Şeyh Muhammed 'Alî es-Sâbûnî fî Tefsîri Âyâtî'l-Ahkâm (Dirâsetun min hilâli kitâbihi Revâi'u'l-Beyân fî Tefsîri Âyâtî'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân)*” isimli çalışmasında Sâbûnî'nin kıraat vecihlerini aktardığını zikretmekle yetinmektedir. Bu eser özelinde Sâbûnî'nin kıraatleri işleme metodu, Talha Yasin Durna ve Hasan Yasin Topal'ın yüksek lisans tezlerinde gözlemlenmeye çalışılmışsa da bu durum onun bir eseri ile sınırlı kalmıştır. Sâbûnî'nin diğer eserleri baz alınarak geniş çaplı bir çalışma niteliğine ulaşmamıştır.

et-Tibyân fî 'ulumi'l-Kur'ân isimli eseri özelinde ise Hatice Kılınç bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Bu tezde, ilgili eser, Kur'ân ilimleri açısından bir incelemeye tabi tutulmuştur. Sâbûnî'nin kıraat ilmi tarihine ne ölçüde yer verdiği gözlemlenmemiştir.

Biz alanda tespit ettiğimiz bu boşluktan hareketle *Safvetü't-tefâsîr*, *Revâi'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*, *et-Tibyân fî 'ulumi'l-Kur'ân* ve *Keşfu'l-iftirâ'ât fî risâlâtî't-tenbîhât* havle *Safveti't-tefâsîr* isimli eserlerini merkeze alarak onun kıraat ilmiyle olan münasebetini ortaya çıkarmayı amaçladık. Özellikle, kıraat farklılıklarını nasıl anlamlandırdığı, dilsel analizleri çerçevesinde hangi kıraatleri tercih ettiği, tefsir usûlüne yönelik eserinde kıraat ilminin epistemolojik konularına nasıl yaklaştığı, sıhhat açısından şâz veya bâtil kabul edilen kıraatleri nasıl değerlendirdiği, varsa, bu kıraatlere yönelik tercih ve görüşlerinin tespit edilmesi gibi hususlar araştırmanın temel hedefleri arasındadır. Sâbûnî, günümüz Sünni paradigmasına mensup bir âlim olarak sıkça zikredilen bir isim olup onun kıraat konusundaki görüşlerinin ortaya konulması, literatürdeki bu eksikliğin giderilmesine katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın Amacı, Yöntemi ve İlgili Literatür

Çalışmanın amacı, Sâbûnî'nin telif ettiği tefsir eserleri esas alınarak onun kıraat tasavvurunu kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, araştırma giriş, iki ana bölüm ve sonuç bölümleri üzerine kurgulanmıştır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi ve kullanılan kaynaklar açıklanmış, ayrıca konuyla ilgili daha önce yapılan araştırmalara da yer verilmiştir. Sâbûnî'nin kıraatlere yönelik yaklaşımını doğru bir şekilde kavrayabilmek için, öncelikle onun bu alandaki ilmi

birikiminin tespiti önem arz etmektedir. Bu sebeple birinci bölümün birinci alt başlığında, müfessirin hayatı ve ilmi kişiliği ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ardından Sâbûnî'nin eserlerinin isimlerine yer verilmiş, kıraat tasavvuru bağlamında çalışmanın merkezini oluşturan eserler ise ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Birinci bölümün ikinci alt başlığında ise onun kıraat ilminin ana konularına dair tasavvuru ortaya konurken kıraatleri aktarma ve işleme metotlarına da yer verilmiştir. Bu yöntem, Sâbûnî'nin kıraatlere dair tutum ve yaklaşımının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

İkinci bölümde, iki ana alt başlık yer alırken bunlar da kendi içerisinde alt başlıklara ayrılmıştır. İlk ana alt başlıkta Sâbûnî'nin usûlden kaynaklanan kıraat farklılığına dair eserlerinde ne ölçüde yer verdiği tespit edilmiştir. İkinci ana alt başlıkta ise ferşten kaynaklanan kıraat farklılıkları nahiv, sarf ve üslup cihetinden incelenmiştir. Bu başlıklar çeşitli örneklerle zenginleştirilerek müfessirin bakışı aktarılmıştır. Ayrıca çalışmada elde edilen bulgular sonuç kısmında değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada, kıraat ilminin nasıl ele alındığını değerlendirmek amacıyla eserler tahlil edilmiştir. Bu tahlil sürecinde şu sorular sorulmuştur: Hayatı ve eserlerinin kıraat ilmiyle kesişen yönleri mevcut mudur? Kıraat ilminin ana konularına yer verilmiş midir? Kıraat farklılıklarını aktarmış mıdır? Bu soruya verilen cevaptan hareketle şu sorular yöneltilmiştir: Kıraat farklılığını aktarırken atıf verme durumu nedir? Kıraatleri işleme metodu nasıldır? Dil bilimsel analizler mevcut mudur? Kıraat farklılıkları tefsir eserlerine yansımış mıdır? Kıraat farklılığında meydana gelen üslup farklılığına ne ölçüde yer verilmektedir? Usûl veya ferşten kaynaklanan kıraat farklılıklarına yer vermekte midir? Sâbûnî'nin eserleri bu sorulardan hareketle tahlil edilmiştir. Onun kıraat tasavvuru sistematik bir şekilde ele alınıp aktarılmıştır.

Araştırmada yararlanılan birincil kaynaklar, Sâbûnî'nin *Safvetü't-tefâsîr*, *Revâi'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*, *et-Tibyân fî 'ulumi'l-Kur'ân* ve *Keşfu'l-iftirâ'ât fî Risalâti't-tenbîhât* havle *Safveti't-tefâsîr* isimli eserleridir. İkincil kaynaklar, kıraat ilminin temel eserlerinden olan *Kitâbü's-seb'a fî'l-kirâat* ve *en-Neşr fî'l-kirâati'l-aşr* gibi klasik eserlerdir. Bununla beraber yer yer *Mefâtihu'l-gayb*, *el-Bahru'l-muhît fî't-tefsîr* ve *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* gibi tefsir eserlerinden de istifade edilmiştir. Ayrıca kavramların sözlük anlamlarını tespit edebilmek amacıyla *Lisânü'l-'Arab* ve *el-Kâmûsü'l-muhît ve'l-kabesü'l-vasît el-câmi' limâ zehebe min lügati'l-'Arab şemâtît* gibi sözlüklerden istifade edilmiştir. Üçüncül kaynaklar ise

araştırma konusuyla doğrudan veya dolaylı biçimde katkı sağlayan kitap, makale ve tez türündeki çalışmaları kapsamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED ALİ ES-SÂBÛNÎ’NİN HAYATI VE TEFSİR ESERLERİ BAĞLAMINDA KIRAAT TASAVVURU

Bu bölümde ilk olarak Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin hayatı ve eserleri ele alınacaktır. Akabinde müellifin eserlerine yansıyan kıraat ilminin ana konuları, kıraatleri aktarma ve işleme metotları değerlendirilecektir.

1.1. Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin Hayatı ve Eserleri

Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin içinde doğduğu aile yapısı ve yetiştiği ilmi çevre onun kıraat ilmi ile ne derece içli dışlı olduğunun izlerini sunmaktadır. Bu izler tespit edildikten sonra Sâbûnî’nin hayatındaki kıraat ilminin yerini ve eserlerine yansımaları anlamak kolaylaşacaktır.

1.1.1. Hayatı

Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1930 yılında Suriye’nin Halep şehrinde dünyaya gelmiştir. İlim geleneğine bağlı, köklü bir ailede yetişmiş olması onun ilmî kişiliğinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur.¹ Babası Halep’in tanınmış âlimlerinden biri olup, şehrin büyük camisi olan el-Câmiu’l-Kebîr’de imamlık ve vaizlik görevlerinde bulunmuştur. Bu ortam, Sâbûnî’nin küçük yaşlardan itibaren ilme yönelmesini ve bu alanda yetişmesini sağlamıştır.²

Sâbûnî, ilmî eğitimine babasının rehberliğinde küçük yaşlarda başlamış ve hafızlık eğitimini erken yaşlarda tamamlamıştır. Babası, Arap dili, ferâiz, nahiv, sarf ve aruz gibi alanlarda yetkin bir âlim olup, Sâbûnî’nin eğitimine evde de devam etmiş ve sürekli takibini sağlamıştır. Bu durum, Sâbûnî’nin dil bilimleri ve ilgili alanlarda bilgi sahibi olmasında etkili olmuştur. Resmi eğitim sürecinde ise Sâbûnî, ilkokulu tamamladıktan sonra ticaret okuluna (lise seviyesinde) kaydolmuş ve burada bir yıl eğitim görmüştür. Ancak ticaret okulundaki eğitim kendisine uygun gelmemiştir. Bu durumun

¹ Ömer el-Absu, “eş-Şeyh, el-‘Âlim, el-Müfessir Muhammed ‘Ali es-Sâbûnî”, *Rabîtu’l-Udebai’-Ş-Şâm* (20 Mart 2020).

² Essam Ahmad Ersan Shehadeh, *Al-Sabouni and his Approach in Explanation Through his Book “Sfwat Al-Tafaseer”* (Nablus: Uluslararası Necah Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2013), 8.

sebebi olarak, okulun faizli banka işlemleriyle ilgileniyor olması gösterilmiştir. Sâbûnî, akademik başarısına rağmen bu nedenle okuldan ayrılmıştır.³

Henüz çocuk sayılabilecek yaşlardayken ilme duyduğu ilgiyle öne çıkan Sâbûnî, Suriye'nin önde gelen âlimlerinden ders alarak ilmî gelişimini sürdürmüştür. O, Halep'in önde gelen ilim adamlarından olan Şeyh Muhammed Necîb Serrâc, Şeyh Ahmed eş-Şemmâ', Şeyh Muhammed Said el-İdlîbî, tarihçi Şeyh Ragıp et-Tabbâh ve kıraat ilminin önemli isimlerinden Şeyh Muhammed Hayyât gibi âlimlerden istifade etmiştir. Bu isimlerin ilim meclislerine devam etmesi, onun klasik İslam ilimleriyle olan bağına güçlendirmiş ve çok yönlü bir ilmî kimlik kazanmasına katkı sağlamıştır.⁴

Sâbûnî, Halep şehrinde “*el-Hüsreviye*” olarak adlandırılan şeriat lisesine geçmiştir. Bu okuldaki eğitimi, tefsir, hadis, fıkıh, usûl, miras hukuku gibi klasik İslami ilimleri ve kimya, fizik, cebir, geometri, tarih, coğrafya, İngilizce gibi modern bilimleri içermektedir.⁵ Görüldüğü üzere onun eğitimi hem dini hem modern bilimleri kapsayan müfredata sahiptir.⁶ Sâbûnî, Halep'teki liseden mezun olduktan sonra 1952 yılında devlet bursuyla Mısır'ın Kahire şehrindeki Ezher Üniversitesi'ne kaydolmuştur. Burada şeriat fakültesi diploması ve 1954 yılında o dönemin en yüksek akademik belgelerinden olan şeriat yargısı uzmanlığı belgesini almıştır. Mısır'daki eğitimini tamamladıktan sonra Sâbûnî, memleketi Suriye'ye dönmüştür. 1955'ten 1962'ye kadar Halep'te lise düzeyindeki okullarda dersler vermiştir.⁷

Sâbûnî, daha sonra Suudi Arabistan'a giderek Mekke'de, öğretim üyeliği yapmıştır. Mekke'de Kral Abdülaziz Üniversitesi bünyesindeki fakültelerde öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Sâbûnî, üniversitede on beş yılı aşkın süre öğretim üyeliği yapmış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Kral Abdülaziz Üniversitesi yöneticileri akademik araştırma ve eser hazırlama konusundaki çalışmaları nedeniyle, ona bazı klasik kitapları tahkik etme görevi vermiştir.⁸ Bu bağlamda, İslamî Mirası İhyâ Merkezi'nde (مركز إحياء التراث الإسلامي) araştırmacı olarak görev yapmıştır.⁹ Bu süreçte, Ebû Ca'fer en-Nehhâs'a (ö. 338/950) ait olan *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı tefsir kitabının tek nüshası

³ Shehadeh, *Al-Sabouni and his Approach in Explanation Through his Book "Sfwat Al-Tafaseer"*, 8-9.

⁴ Shehadeh, *Al-Sabouni and his Approach in Explanation Through his Book "Sfwat Al-Tafaseer"*, 8.

⁵ Absu, “eş-Şeyh, el-‘Âlim, el-Müfessir Muhammed ‘Ali es-Sâbûnî” (20 Mart 2020).

⁶ Shehadeh, *Al-Sabouni and his Approach in Explanation Through his Book "Sfwat Al-Tafaseer"*, 9.

⁷ *Aljazeera*, “‘Safvetü't-Tefâsir’ İsimli Eserin Yazarı Suriyeli Alim Muhammed ‘Ali es-Sâbûnî’nin Vefatı” (19 Mart 2021).

⁸ Shehadeh, *Al-Sabouni and his Approach in Explanation Through his Book "Sfwat Al-Tafaseer"*, 9.

⁹ Absu, “eş-Şeyh, el-‘Âlim, el-Müfessir Muhammed ‘Ali es-Sâbûnî” (20 Mart 2020).

üzerine araştırma yapmıştır. Dünyada başka bir kopyası bulunmayan bu el yazması eseri, çeşitli kaynaklardan -tefsir, Arap dili, hadis ve diğer disiplinlerden- faydalanarak tahkik etmiş ve eser toplamda altı cilt hâlinde derlenmiştir. Bu çalışma, “İslamî Mirası İhyâ Merkezi” tarafından basılmıştır.¹⁰ Buradaki görevinin ardından Mekke’deki Ümmü’l-Kurâ üniversitesine tayin edilmiştir. Sâbûnî, tayin edildiği üniversitenin çalışkan, devamlı ve verimli hocaları arasında sayılmış ve uzun bir zaman burada görevini ifa etmiştir.¹¹

Sâbûnî, ilmî faaliyetlerinin yanı sıra doğruluk ve cesaretle görüşlerini ifade etmesiyle de dikkat çekmiştir. Afganistan-Rusya savaşının sürdüğü dönemde, o, ilmî bir konferansa katılmak üzere Kuveyt’e davet edilmiş ve burada Afgan mücahitlere Eş‘arî ve Mâtûrîdî mezhebine bağlı olmaları nedeniyle zekât verilmeyeceği yönündeki görüşleri dinlemiştir. Bu duruma karşı çıkarak, Eş‘arî ve Mâtûrîdî âlimleri savunmuş ve görüşlerini cesaretle dile getirmiştir. Ancak bu tavrı, Suudi Arabistan’da Ehl-i Sünnet dışı ilan edilmesine yol açmış ve aleyhinde eleştiriler artmıştır. Artan tenkitler neticesinde bir mahkeme toplanmış; mahkeme sürecinde Sâbûnî, dinini dünya çıkarları için satmadığını ve davasının kıyamete kadar süreceğini açıkça ifade etmiştir. Bu gelişmeler sonucunda devam eden görevinden el çektirilmiştir.¹²

Sâbûnî, Arap coğrafyası başta olmak üzere Avrupa’nın farklı bölgelerini ziyaret etmiş, bu seyahatleri kapsamında çeşitli toplantı, konferans ve panellere iştirak etmiştir. Günlük yaşamında hafızlığını muhafaza etmek amacıyla Kur’ân-ı Kerim okumayı alışkanlık edinmiş; sabah ve akşam namazlarından sonra mescitte hâfızlarla Kur’ân’ı cüz cüz devretmiştir.¹³ Sade ve mütevazı yaşam tarzı, onun örnek kişiliğini ortaya koymaktadır. *Safvetü’t-tefâsîr* adlı eserlerinin ön sözünde kendisini “**وكتبه الفقير إلى عفو ربه الجليل** Bu eseri, Rabbinin affına muhtaç fakir yazdı” ifadeleriyle tanıtmış; bu ibare, dini yaşantısındaki samimiyetin göstergesi olarak yorumlanabilir.¹⁴

1.1.2. Eserleri

Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin eserleri, telif, ihtisar ve tahkik gibi farklı kategorilerde değerlendirilebilir.

¹⁰ Shehadeh, *Al-Sabouni and his Approach in Explanation Through his Book “Sfwat Al-Tafaseer”*, 9.

¹¹ Mehmet Yolcu, *Muhammed Ali es-Sâbûnî (Eserler-Fikirler-Tenkitler)* (İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2019), 22.

¹² Yolcu, *Muhammed Ali es-Sâbûnî*, 22-23.

¹³ Yolcu, *Muhammed Ali es-Sâbûnî*, 23-24.

¹⁴ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr* (Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 2023), 1/16.

Kur'ân ilimleri bağlamında onun yazdığı eserler arasında; *et-Tibyân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, *Revâi 'u'l-Beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*, *Îcâzü'l-beyân fî süveri'l-Kur'ân*, *Safvetü't-tefâsîr*, *Durratü't-tefâsîr*, *Kabesün min nûri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, *et-Tefsîru'l-vâdihu'l-müeyesser*, *Haraketü'l-ardi ve devarânuhâ hakikatun ilmiyyetün esbetehâ'l-Kur'ân* ve *Tefsîru'l-de'avâti'l-mubâreketi fî'l-Kur'âni'l-Kerîm* yer almaktadır. Ayrıca, klasik tefsir eserleri üzerinden yaptığı ihtisar çalışmaları kapsamında *Muhtasaru tefsîri İbn Kesîr*, *Muhtasaru tefsîri't-Taberî* ve *Tenvîru'l-ezhan min tefsîri Rûhi'l-Beyan* gibi eserler bulunmaktadır.¹⁵

Fıkıh alanında ise, *el-Fıkhü's-şer'iyü'l-müeyesser "el-İbâdât"*, *el-Fıkhü's-şer'iyü'l-müeyesser "el-Muâmelât"*, *ez-Zevâcü'l-İslamî el-mübekkir*, *el-Mevâris fî's-şeri'ati'l-İslamiyye*, *Mevkifü's-şer'ati'l-garra min nikâhi'l-müt'ati*, *Şubehât ve ebâtîl havle teaddüdi zevcati'r-Rasûl*, *Risâletü's-salât*, *el-Hedyü'n-nebeviyyü's-sahih fî salâti't-teravih*, *Cerîmetü'r-riba ahtarü'l-cerâ'imi'd-dîniyyeti ve'l-icmâiyyeti*, *Nikâhu'l-mut'ati fî'l-İslâmî haram*, *Risâletün fî hukmi't-tasvîr*, *Akîdetu Ehli's-Sünneti fî mîzânî's-şer'î*, *Amentü billâh*, *el-Kifâye fî'l-hidâye*, *el-Cihâdu fî'l-İslâmî ve'l-hatau'd-dâricu fî mefhûmih* ve *el-Mehdiyyu ve eşrâtu's-sâ'ati* gibi eserleri o, kaleme almıştır.¹⁶

Hadis ve diğer İslami ilimler alanındaki çalışmaları arasında; *el-Muktetaf fî 'uyûni's-şî'r*, *el-Münteka'l-muhtar min Kitabi'l-Ezkâr*, *en-Nübüvvetü ve'l-enbiyâ*, *es-sünnetü'n-nebeviyye kismun mine'l-vahyi'l-ilâhî el-Münezzel*, *es-Sünnetü'n-nebeviyyetü'l-mutahhara*, *eş-Şerhu'l-müeyesser li İbni Mâce*, *eş-Şerhu'l-müeyesser li sahîhi'l-imâmi Ebî Davud*, *eş-Şerhu'l-müeyesser li sahîhi'l-İmâmi Müslim*, *eş-Şerhu'l-müeyesser li sahîhi'l-imâmi't-Tirmîzî*, *eş-Şerhu'l-müeyesser li sahîhi'l-Buharî*, *eş-Şerhu'l-müeyesser li'n-Nesâî*, *et-Tefsîr bimâ fî Kitâbi't-Ta'lim mine't-tezvîr nakdün ilmiyyün li Kitabi't-Ta'lim li Ebî Zeyd*, *Fethu'r-rahmân bi keşfi mâ yeltebisü fî'l-Kur'âni li'l-Ensari*, *Keşfü'l-iftirâât fî Risâleti't-tenbihât havle Safveti't-Tefâsîr*, *Min Künûzi's-sünne ve şerhu Riyâzü's-Sâlihîn* gibi eserler yer almaktadır.¹⁷ Bu zengin eser koleksiyonu, Sâbûnî'nin İslâmî ilimler sahasındaki yetkinliğini göstermektedir.

¹⁵ Talha Yasin Durna, *Muhammed Ali Sâbûnî'nin "Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân" Tefsirinde Kiraatlere Yaklaşımı* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2024), 7-8.

¹⁶ Durna, *Muhammed Ali Sâbûnî'nin "Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân" Tefsirinde Kiraatlere Yaklaşımı*, 9.

¹⁷ Durna, *Muhammed Ali Sâbûnî'nin "Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân" Tefsirinde Kiraatlere Yaklaşımı*, 9-10.

Sâbûnî'nin telif etmiş olduğu eserler dikkate alındığında, onun kıraat anlayışına dair verilerin, *Safvetü't-tefâsîr*, *Revâi'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*, *et-Tibyân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* ve *keşfu'l-iftirâ'ât fî Risâleti't-tenbihât* havle *Safveti't-Tefâsîr* adlı çalışmalarından elde edildiği görülecektir.

1.1.2.1. Safvetü't-Tefâsîr

Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr* adlı eserini, çağdaş dönemde tefsir okumaya vakti sınırlı olan okuyucu kitlesine hitap edecek şekilde kaleme almıştır. Özellikle genç neslin ilgi ve ihtiyacını gözetererek sade, anlaşılır ve öğretici bir dil benimsemiş; bu doğrultuda “az ve öz” ilkesini merkeze almıştır. Eserin adı da bu yaklaşımı yansıtır niteliktedir: “*tefsirlerin özü*” anlamına gelen *Safvetü't-tefâsîr*, klasik tefsir birikiminin özetini sunma gayesi taşımaktadır.¹⁸ O, Taberî (ö. 310/923), Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273), Beyzâvî (ö. 685/1286), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Endelüsî (ö. 745/1344), Süyûtî (ö. 911/1505), Âlûsî (ö. 1270/1854) ve Ebû Suûd (ö. 982/1574) gibi müfessirlerin görüşlerinden istifade etmiş; ancak bu isimlerin herhangi birinin yöntemini doğrudan benimsememiştir. Onun metodu, üniversitede ders anlatımına benzer şekilde sistemli ve öğretici bir yapı arz etmektedir. Bu yönüyle *Safvetü't-tefâsîr*'in kendine has konu aktarım metodu vardır.¹⁹

Sâbûnî, bazı sûrelerde “*المناسبة*” başlığı altında, belirli bir bütünlük içinde ele aldığı âyet gruplarının önceki ve sonraki âyetlerle olan ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu bölümde, konular arasında anlam devamlılığını sağlamak ve geçişleri açıklığa kavuşturmak amaçlanmaktadır. Kur'ân'ın tefsiri âyet sırasına göre yapıldığından, ardışık âyet grupları her zaman aynı konuları içermemektedir. Müellif, aynı konu etrafında şekillenen âyetleri bir araya getirmeye özen göstermişse de bu yapı her zaman tam anlamıyla sürdürülememiştir. Bu gibi durumda ortaya çıkan âyetler arasındaki geçiş boşlukları, “*المناسبة*” başlığı altında kurulan bağlantılarla giderilmeye çalışılmıştır. Bu kısım, ele alınan âyet grubunun özeti mahiyetindedir.²⁰ Kısa sûrelerde söz konusu başlığa kimi zaman rastlanmakta²¹ kimi zaman ise yer verilmemektedir;²² uzun sûrelerde ise birden fazla kullanıldığı görülmektedir.²³

¹⁸ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/10.

¹⁹ Yolcu, *Muhammed Ali es-Sâbûnî*, 25.

²⁰ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/26-27.

²¹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/1507.

²² Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/1510-1512.

²³ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/27, 1/33, 1/36, 1/39.

Müellif bazı âyet gruplarının öncesinde “اللغة” başlığı altında kelime ve kavram açıklamalarına yer vermektedir.²⁴ Bu bölümde seçilen kelimelerin anlamları, kökenleri ve kullanıldıkları bağlamlar ele alınmakta; Arap atasözü, deyim veya şiir kullanımlarına da dikkat çekilmektedir.²⁵ Açıklamalar genellikle yarım sayfa uzunluğunda olup metnin yoğunluğuna göre değişiklik gösterebilmektedir.²⁶ Müellif anlam açısından öne çıkan ve yorumda belirleyici rol üstlenen kelimeleri öne çıkarmakta; tefsir bölümüne geçmeden önce gerekli kavramsal zemini hazırlamaktadır.²⁷ Bu açıklamalarda Arap lügat eserlerinden ve klasik tefsir kaynaklarından yararlanılmakta;²⁸ kaynak gösterilerek yapılan alıntılar yanı sıra doğrudan yapılan tahliller de yer almaktadır.²⁹ Aynı zamanda kelimenin köken yapısının incelenmesi de bu bölümde öne çıkan bir diğer husustur.³⁰

Müellif “سبب النزول” başlığı altında, âyetlerin nüzûlüne dair bir sebep rivayet edilmişse bunu ilgili âyet grubunun öncesinde aktarmaktadır.³¹ Her âyetin nüzûlüne dair bir sebep bulunmadığından bu başlık, her âyet grubunun önünde yer almamaktadır.³² Sebeb-i nüzûl başlığı, ilgili âyetin tarihsel bağlamını ve iniş şartlarını anlamaya katkı sağlayan bir unsur olarak değerlendirilmektedir.³³

“التفسير” başlığı altında müellif, âyetleri bir veya birkaç cümle ile açıklamaya çalışmaktadır.³⁴ Açıklamanın uzunluğu, âyetin yapısı, bağlamı ve açıklanma ihtiyacına göre değişiklik göstermektedir. Bu bölümde genellikle yalın bir dil tercih edilmekte; anlam, okuyucunun kolayca kavrayabileceği bir biçimde sunulmaktadır. Kısa sûrelerde yalnızca bir adet “التفسير” bölümü yer alırken,³⁵ uzun sûrelerde birkaç defa tekrarlandığı görülmektedir.³⁶ Müellif, âyet metnini anlam gruplarına ayırarak bazen kelime üzerinden, bazen de cümle yapısı üzerinden açıklamalarda bulunmaktadır.³⁷ Tefsirin bazı yerlerinde kısa ve özlü anlatım tercih edilmesi, bu bölümlerin yüzeysel bir izlenim vermesine sebep

²⁴ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/18.

²⁵ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/176, 1/203, 1/276, 2/587, 2/652.

²⁶ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/24, 1/162.

²⁷ Âl-i İmrân sûresi 39. âyette yer alan “حصورا” ifadesi bu hususa verilecek örneklerden bir tanesidir. Detaylı bilgi için bk: Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/168-169.

²⁸ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/28.

²⁹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/236.

³⁰ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/19.

³¹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 2/695.

³² Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 2/700-721.

³³ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/1563.

³⁴ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/1248.

³⁵ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/1549.

³⁶ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/25-152.

³⁷ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/244.

olmuş; bu nedenle yer yer “icmâli tefsir” şeklinde değerlendirilmiştir.³⁸ Bununla birlikte, farklı görüşlerin, tercihler ve ihtilafî rivayetlerin zikredildiği bölümler de mevcuttur.³⁹ Bu başlık altında, âyetlerin açıklanmasında yardımcı unsur olarak sebab-i nüzûl⁴⁰ ve hadis rivayetlerine⁴¹ yer verilmektedir. Tefsirler, siyak ve sibak dikkate alınarak yapılmaktadır.⁴² Eserin bütünü dikkate alındığı zaman müellif, bu başlık altında sadece Talâk sûresindeki “ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ ” *Apaçık bir hayasızlık yapmaları dışında onları (bekleme süresince) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar*” âyeti⁴³ tefsir ederken kıraat farklılığından istifade etmiştir.⁴⁴

“البلاغة” başlığı altında müellif, tefsir edilen âyetlerde yer alan çeşitli edebî sanatlarla temas etmektedir. Bu bölümde teşbih,⁴⁵ teşbîh-i belîğ,⁴⁶ teşbîh-i temsîlî,⁴⁷ mübalağa,⁴⁸ temsil,⁴⁹ takdim-te’hîr,⁵⁰ istiare-i temsîliyye,⁵¹ iltifat,⁵² mecâz-ı mürsel,⁵³ mecâz-ı aklî,⁵⁴ müşâkele,⁵⁵ mukâbele⁵⁶ ve itnâb⁵⁷ gibi edebî sanatlarla yer verildiği görülmektedir. Bu başlık altında yapılan açıklamalar, Kur’ân’ın üslup özelliklerine ve ifade gücüne dair kısa değerlendirmeler içermekte; metindeki edebî sanat unsurlarının fark edilmesini sağlamaktadır. Tefsirin edebi yönüne dair katkı sunan bu kısımlar, Kur’ân’ın belâgat yönünü anlamaya yönelik bir dikkat de oluşturmaktadır.

Müellif “الفوائد” ve “اللطائف” başlıkları altında âyetlerin tefsiri sırasında dikkat çeken yoruma dayalı hususlara yer vermektedir. Eğer sadece bir husus ele alınacaksa başlık tekil şekilde “فائدة” veya “لطيفة” olarak kullanılmaktadır. “الفوائد” kısmında, âyetlerin içerdiği anlamlara dair önemli tespitler yapılmakta; kimi zaman belirli bir

³⁸ Yolcu, *Muhammed Ali es-Sâbûnî*, 32.

³⁹ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 1/25.

⁴⁰ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 3/1564.

⁴¹ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 1/244.

⁴² Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 1/59-61.

⁴³ Talâk, 65/1.

⁴⁴ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 3/1351.

⁴⁵ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 2/924.

⁴⁶ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 1/98.

⁴⁷ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 1/191.

⁴⁸ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 3/1486.

⁴⁹ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 1/191.

⁵⁰ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 2/932.

⁵¹ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 1/86.

⁵² Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 3/1164.

⁵³ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 2/529.

⁵⁴ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 2/535.

⁵⁵ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 2/805.

⁵⁶ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 2/711.

⁵⁷ Sâbûnî, *Safvetü’l-‘tefâsîr*, 2/558, 3/1164.

kelimenin anlamı açıklanmakta⁵⁸ kimi zaman da belirli bir hadise aktarılmaktadır.⁵⁹ Eserin tamamı göz önüne alındığında bu başlık altında sadece bir yerde kıraat farklılığından istifade edilerek izahat yapılmıştır.⁶⁰ “اللطائف” başlığı altında ise tefsir açısından dikkat çeken özgün yorumlara yer verilmekte,⁶¹ zaman zaman bir âlimin sözüne zaman zaman da bir diyalog⁶² veya tarihi bir rivayete atıf yapılmaktadır.⁶³ Bu bölümler, ilgili âyetin bağlamına göre bir ya da birkaç paragraf uzunluğunda olabilmektedir.

Tefsirde zaman zaman “تنبيه” başlığı altında metin içerisindeki bazı inceliklere veya özel anlam vurgularına dikkat çekilmektedir.⁶⁴ Bu başlık altında yer alan açıklamalar, âyetin anlamını güçlendiren veya okuyucunun gözünden kaçabilecek ayrıntıları öne çıkaran kısa notlar mahiyetindedir.⁶⁵ Ancak bu tür açıklamalar her âyet grubunda yer almaz;⁶⁶ yalnızca gerekli görülen pasajlarda kullanılmıştır.

Genel olarak başlıklar altında yapılan açıklamalar arasında, metin içerisindeki bazı inceliklere ve özel anlam vurgularına dikkat çeken kısa notlara da yer verilmektedir. Bu tür açıklamalar, âyetin anlamını derinleştiren veya okuyucunun gözünden kaçabilecek ayrıntıları öne çıkaran yorumlar niteliğindedir. Her âyet grubunda bulunmamakla birlikte, anlam bütünlüğü ya da yorumsal önem taşıyan yerlerde kullanılmıştır. Özellikle kıraat farklılığının bulunduğu âyetlerde, lafız değişikliğinin anlam üzerinde meydana getirdiği veya getirmediği etkiler de bu çerçevede ele alınmakta; farklı okuyuşlara bağlı anlam veya okunuş varyasyonları kısa notlarla aktarılmaktadır. Kelime veya cümlelerin çeşitli yönlerinin fark edilmesini mümkün kılmaktadır. Bu hususa örnekler verecek olursak:

1. Fâtiha sûresindeki “إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” *Bizi dosdoğru yola ilet*” âyetinde⁶⁷ yer alan “الصِّرَاطَ” kelimesinde kıraat ihtilafı mevcuttur ve bu kelime Kunbül (ö. 291/904) tarafından “السِّرَاطَ” şeklinde okunmuştur.⁶⁸ Sâbûnî bu kelimeye dair şu açıklama da bulunmaktadır: “الصِّرَاطَ” kelimesi yol anlamındadır. Aslında (س) harfiyle yazılır, kökü “الاستِراطَ” olup anlamı yutmaktır. Bu açıdan bakıldığında yol sanki içinden geçen kişiyi

⁵⁸ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 2/587.

⁵⁹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 2/552.

⁶⁰ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/54.

⁶¹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/465.

⁶² Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/165.

⁶³ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/494.

⁶⁴ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/480.

⁶⁵ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/35.

⁶⁶ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/465-470.

⁶⁷ Fâtiha, 1/6.

⁶⁸ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâ'âti'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâğ (Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/271.

içine çeker, yutar gibidir.⁶⁹ Sâbûnî, Kunbül'ün “السِّرَاطُ” kıraatini zikretmeksizin kök anlamdan hareketle, kıraat farklarının mana alanını nasıl etkilediğini örneklemektedir.

2. Bakara sûresindeki “وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ” *Mûsâ'ya kırk gece için söz vermiştik. Mûsâ gittikten sonra siz, haksızlık ederek buzağıyı (tanrı) edindiniz*” âyetinde⁷⁰ yer alan “وَعَدْنَا” kelimesini, cumhur (l) ile yani “وَعَدْنَا” şeklinde Ebû ‘Amr (ö. 154/771) ise (l) harfi olmadan yani “وَعَدْنَا” şeklinde okumaktadır.⁷¹ Sâbûnî, bu âyette yer alan kelimeyi şöyle tahlil etmektedir: “وَإِذْ وَعَدْنَا” kelimesindeki “فَاعِل” kalıbı, lafız olarak karşılıklı oluşu ifade etse de burada kalıp asıl anlamında kullanılmamıştır. Çünkü bu kullanımda iki taraflı bir vaad anlamı yoktur. Aksine bu kullanımda “وَعَدْنَا” fiili, üçlü fiil olan “وَعَدْنَا” anlamında kullanılmıştır.⁷² Her ne kadar müellif ilgili yerde cumhurun kıraatini esas alıyor gibi görünse de âyetin anlamını Ebû ‘Amr’ın okuyuşuna dayanan “وَعَدْنَا vaat ettik” anlamı doğrultusunda yorumlamayı tercih etmektedir.

3. Bakara sûresindeki “مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ” *Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır*” âyetinde⁷³ yer alan “مِيكَالَ” isminde kıraat farklılığı mevcuttur. İbn Kesîr (ö. 120/738) bu kelimeyi (l) harfinden sonra hemze ve hemzeden sonra (ي) bulunacak şekilde yani “مِيكَائِيلَ” şeklinde okumuştur.⁷⁴ Sâbûnî âyette yer alan Mîkâil ismine “مِيكَالَ” şeklinde yer verdikten sonra tefsir kısmında “مِيكَائِيلَ” şeklinde eserine kıraat farklılığını yansıtmıştır.⁷⁵

1.1.2.2. Revâi‘u’l-Beyân fî Tefsîri Âyâtî’l-Ahkâm mine’l-Kur’ân

Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin *Revâi‘u’l-beyân fî tefsîri âyâtî’l-ahkâm mine’l-Kur’ân* adlı eseri, Mekke’deki İslâm Hukuku Fakültesi’nde verdiği dersler sırasında oluşturduğu notlardan meydana gelmiştir.⁷⁶ İki ciltten oluşan bu eser, doğrudan ders ortamına bağlı olarak gelişmiş bir yapıya sahiptir ve İslâm Hukuku Fakültesi’nde ders

⁶⁹ Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/19.

⁷⁰ Bakara, 2/51.

⁷¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît fî’t-tefsîr*, thk. Mahmud Cemîl el-Attâr - Züheyr Cemîd (Beyrut: Dâru’l-Fîkr, 2000), 1/321.

⁷² Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/49.

⁷³ Bakara, 2/98.

⁷⁴ Ebû Bekr b. Ahmed b. Mûsâ İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-seb’a fî’l-kirâat*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru’l-Meârif, 1972), 166.

⁷⁵ Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/68.

⁷⁶ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Revâi‘u’l-beyân fî tefsîri âyâtî’l-ahkâm mine’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru’s-Sâbûnî, 2007), 1/7-9.

kitabı olarak okutulmuştur. Tefsir, Kur'ân'ın tamamını kapsamamakta, yalnızca ahkâm âyetleriyle sınırlı tutulmuştur. Tefsirdeki konular, Kur'ân'ın Mushaf tertibine göre ele alınmıştır. Fâtiha sûresinden başlanarak ahkâm âyetleri -yaklaşık iki yüz elli âyet- sırayla işlenmiş; tekrar eden konular, Kur'ân tertibine uygun olarak tefsire tekrar dâhil edilmiştir. Yaklaşık yetmiş dersten oluşan bu eser, her dersin başında konu ile ilgili âyetlerin ve meallerin verilmesiyle başlamaktadır.

Tefsirde yalnızca âyetlerin anlamı üzerinde durulmamış; aynı zamanda şer'î hükümler, kıraat vecihleri, i'rab vecihleri, belâgat unsurları gibi Kur'ân ilimlerine ait farklı alanlara da temas edilmiştir. Bu çok yönlü yaklaşım, eserin yalnızca bir tefsir değil; aynı zamanda fıkıh, kıraat, nahiv-sarf ve belâgat alanlarında da içerik sunan bir ilmi eser niteliği taşımasını sağlamıştır. Her ders birbirinden bağımsız biçimde düzenlenmiş olup ele alınan başlıklar konunun ihtiyacına göre değişiklik göstermektedir. Her başlık her derste yer almayabilir; ancak başlıkların sıralaması ve yapısal dizilimi genel bütünlüğü bozmamaktadır. Bu başlıklar arasında öne çıkan on temel bölüm yer almaktadır: lafzî tahliller, âyetler arası münasebet, icmalî mana, nüzûl sebebi, kıraat vecihleri, i'rab vecihleri, tefsir incelikleri, şer'î hükümler, âyetlerin verdiği dersler ve teşrii hikmetler.⁷⁷

Eserdeki ilk başlık olan lafzî tahliller bölümünde âyetlerde geçen kelimelerin sözlük anlamları ve dil bilgisel tahlilleri yapılmaktadır. Bu açıklamalarda çoğunlukla klasik eserlerden yararlanılmış, Arap dilticilerin görüşlerine yer verildiği gibi kelimelerin anlamlarını açıklamak amacıyla Arap şiirinden de örnekler sunulmuştur. Müellif bu yolla kelimelerin anlam derinliğini göstermeyi hedeflemiştir.⁷⁸ Âyetler arası münasebet başlığında ise ele alınan âyetlerin önceki ve sonraki âyetlerle olan anlam ilişkisi gösterilmiş; bu bağlam ilişkileri üzerinden âyetin bütünlük içindeki konumu belirginleştirilmiştir.⁷⁹ İcmalî mana başlığı altında âyetlerin özlü şekilde tefsiri yapılmakta, anlaşılır ve açık bir dil kullanılarak anlam okuyucuya sunulmaktadır. Bu bölüm, çoğu zaman doğrudan Müslümanlara hitap eden ifadelerle başlamaktadır.⁸⁰ Nüzûl sebebi bölümünde ise âyetlerin hangi olay üzerine indiğine dair bilgiler aktarılmaktadır.⁸¹

Tefsirde kıraat vecihleri başlığı altında âyetlerin anlamına etki eden veya etmeyen kıraat farklılıklarına yer verilmektedir. Bu farklılıklar arasında mütevatir, meşhur ve şâz

⁷⁷ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 1/8.

⁷⁸ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 1/17-22.

⁷⁹ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 1/170.

⁸⁰ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 1/169.

⁸¹ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 1/66.

kıraatlere temas edilmekte; bazen sahâbe ve tâbiîn kıraatlerine de yer verilmektedir. Müellif, kıraatler arasında tercihte bulunan müfessirlerin görüşlerini aktarırken zaman zaman kendi görüşünü de beyan etmektedir.⁸² İrap vecihleri bölümünde ise âyetlerin gramer tahlilleri yapılmakta ve farklı i‘rab şekillerinin âyetlerin anlamına olan etkisi gösterilmektedir.⁸³ Tefsir incelikleri başlığı, âyetlerin anlamlarının ve nüanslarının ele alındığı bölümdür. Bu bölüm, anlam çeşitliliğinin okuyucuya sunulduğu ve âyetlerin anlaşılmasına katkı sağlayan açıklamaların yer aldığı bir içerik sunmaktadır.⁸⁴ Şer‘i hükümler bölümünde Sâbûnî, ilgili âyetlerden çıkarılacak hükümleri maddeler hâlinde açıklamaktadır. Bu açıklamalar çoğu zaman soru-cevap biçiminde ya da belirli başlıklar altında verilmekte; mezheplerin görüşleri delilleriyle birlikte aktarıldıktan sonra müellif kendi tercihinin yer vermektedir.⁸⁵

Her dersin sonlarına doğru, âyetlerden alınması gereken dersler başlığı oluşturulmakta ve âyetlerden elde edilen temel hususlar maddeler hâlinde sıralanmaktadır.⁸⁶ Kanuni hikmetler bölümü ise âyetlerde yer alan hükümlerin arka planındaki hikmetlerin değerlendirildiği bölümdür. Burada şer‘i hükümlerin birey ve toplum üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Ayrıca Kur‘ân’daki hükümler ile beşerî hukuk sistemleri karşılaştırılmakta ve Kur‘ân hükümlerinin üstünlüğü ortaya konulmaktadır. Müellif, bu bölümde hükümlerin dayandığı temel felsefeyi ve toplumsal faydayı da dikkate alarak açıklamalarda bulunmuştur.⁸⁷

Sonuç olarak ders usulüne dayalı tefsir, ahkâm tefsiri literatüründe yer alır. Rivayet ve dirayet yöntemlerini birlikte kullanan müellif, âyetlerin fikhî yönünü öne çıkarmış, mezhep görüşüne yer vermekle birlikte bazı tercihlerde bulunmuştur. Kolay anlaşılır dili ve sistematik yapısı sayesinde geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmektedir. Müellif eserde klasik kaynaklara dayanmakta; kıraat farklılıklarını ve dilsel çözümlemeleri ele almaktadır.

1.1.2.3. et-Tibyân fî ‘Ulumi’l-Kur‘ân

Sâbûnî bu eserinde, Kur‘ân ilimlerine dair temel konuları bir araya getirmeyi amaçlamaktadır. Kur‘ân’ın tanımı, fazileti ve nüzûl sebepleri hakkında bilgilerle

⁸² Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/67.

⁸³ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/202-203.

⁸⁴ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/52-54.

⁸⁵ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/203-205.

⁸⁶ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/206.

⁸⁷ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/199-200.

başlamaktadır. Ardından, Kur'ân'ın parça parça inişine dair açıklamalara yer verilmekte; bu durumun hikmeti ele alınmaktadır. Mushafların toplanma süreci, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemlerindeki uygulamalarla birlikte aktarılmaktadır. Nesh konusu hem hükmü hem de hikmeti açısından incelenmekte; bunun şer'î ahkâmla ilişkisine değinilmektedir. Eserde, tefsir türleri ve müfessirlerin takip ettikleri yöntemler hakkında açıklamalar yapılmakta; rivayet ve dirayet esaslı yaklaşımlar arasındaki farklara dikkat çekilmektedir. İşârî tefsir anlayışı ayrı bir başlık altında ele alınmakta; bâtinî yorumlarla arasındaki sınırlar belirtilmektedir. Ayrıca, meşhur tefsir kitapları tanıtılmakta; Kur'ân'ın tercümesine dair görüşler ve tercümede dikkat edilmesi gereken esaslar sıralanmaktadır. Yedi harf meselesi, kıraat farklılıkları ve tanınmış kârilere hakkında bilgi verilmektedir.⁸⁸ Sâbûnî'nin bu eseri kıraat ilmi tarihi, temel kavramların tanımı ve kıraat çeşitleri açısından onun perspektifine dair bilgi sunmaktadır.

1.1.2.4. Keşfu'l-İftirâ'ât fî Risâleti't-Tenbîhât Havle Safveti't-Tefâsîr

Muhammed Ali es-Sâbûnî *Keşfu'l-iftirâ'ât fî Risâleti't-tenbîhât havle Safveti't-Tefâsîr* isimli eserinde, Muhammed Cemil Zeynû ve Sâlih el-Fevzan'ın kaleme aldıkları *Tenbîhâtün mühimmetün 'alâ Kitâbi Safveti't-Tefâsîr li'ş-Şeyh Muhammed Ali es-Sâbûnî* isimli eserde yer alan tenkitlere verilen cevaplar yer almaktadır. Bu eleştirmenler, *Safveti't-tefâsîr* isimli eserde hatalı ve asılsız bilgilere yer verdiğine dair eleştiriler yöneltmişlerdir.⁸⁹ Sâbûnî, eserinin bir bölümünde, kendisine yöneltilen eleştirilere on sekiz ayrı başlık altında yanıt vermektedir. Bir diğer bölümde ise, müfessirlerin azizin hanımı kıssasının tefsiri sırasında ortaya çıkan tartışmalı meselelere ilişkin görüşlerini dört mülâhaza başlığı altında sunmaktadır.⁹⁰ Sâbûnî'nin kendisine yöneltilen eleştiriler çerçevesinde şâz ve bâtil kıraate dair görüşünü açık bir şekilde ortaya koyması sebebiyle eserden istifade edilmiştir.⁹¹

1.2. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Tefsir Eserleri Bağlamında Kıraat Tasavvuru

Muhammed Ali es-Sâbûnî, çağdaş dönemde eserleri geniş kitlelerce benimsenmiş müfessirlerden biridir. Onun tefsir anlayışı, klasik kaynaklara dayanmakla birlikte, halkın anlayabileceği bir üslubu önelemesi bakımından dikkat çekicidir. Sâbûnî'nin kıraatlere

⁸⁸ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî 'ulumi'l-Kur'ân* (Pakistan: Mektebetü'l-Büşra, 2011), 5-6.

⁸⁹ Muhammed b. Cemil Zeynû - Sâlih el-Fevzân, *Tenbîhâtün mühimmetün 'alâ Kitâbi Safveti't-Tefâsîr li'ş-Şeyh Muhammed Ali es-Sâbûnî* (Daru'l-Feth, 1995), 3-4.

⁹⁰ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Keşfu'l-iftirâ'ât fî Risâleti't-tenbîhât havle Safveti't-Tefâsîr* (Umman: Dâru's-Sâbûnî, 1988), 137.

⁹¹ Sâbûnî, *Keşfu'l-iftirâ'ât*, 32-35.

yaklaşımı, doğrudan kıraat ilmi üzerine müstakil bir çalışma mahiyetinde olmasa da tefsir eserlerinde kıraat farklılıklarına yer veriş biçimi, onun kıraat tasavvuruna dair önemli ipuçları sunmaktadır. Kıraat türlerini tanımlaması, kıraatleri nakletme ve işleme metodu, kıraat ilmi tarihine dair aktarımları ve kıraatler arasında tercihte bulunması onun Kur'ân metnini anlamada, kıraat farklılıklarını nasıl konumlandığını göstermektedir. Bu bölümde, Sâbûnî'nin kıraatlere yaklaşımı ele alınarak, onun kıraat tasavvuru ortaya konulacaktır.

1.2.1. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Kıraat İlminin Ana Konularını Değerlendirmesi

Bu bölümde, Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin kıraat ilminin ana konularına dair görüşleri incelenecek; kıraatlerin derlenmesi ve aktarılmasına ilişkin ifadeleri ele alınacak, ayrıca eserlerinde yansıttığı kıraat türleri, kıraatlerin tarihi seyri, Mushaf'ın cem' süreci, kıraatlerin aktarılma ve işlenme metodu, kıraatleri telif eden ilk kişiler ve Kur'ân, kıraat ve ahruf-u seb'anın tanımını içeren tasavvur ortaya konulacaktır.

1.2.1.1. Temel Tanımlar: Kur'ân, Kıraat ve Ahruf-u Seb'a

Kıraat ilmi, ahruf-u seb'a ruhsatı neticesinde ortaya çıkan tilâvet farklılıklarını, Hz. Muhammed (s.a.v.)'den sahih senetlerle nakledilen kıraat yolları aracılığıyla koruyan ve bu sayede Kur'ân'ın doğru telaffuzunu, aslına uygun tilâvetini ve sahih aktarımını sonraki nesillere ulaştırmayı amaçlayan bir disiplindir. Bu alanın incelenebilmesi, ilim dalı içerisinde zikredilen terimlerin tanımlanmasına bağlıdır. Bunlardan birkaçı Kur'ân, kıraat ve ahruf-u seb'a terimleridir. Söz konusu terimler hem tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan okuyuş farklılıklarını hem de bu farklılıkların dayandığı rivayet temelli yapıyı anlamada kolaylık sağlamaktadır. Bu bölümde, Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin *et-Tibyân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* eseri baz alınarak onun bu ilgili terimleri nasıl tanımladığı irdelenecektir.

1.2.1.1.1. Kur'ân'ın Tanımı

Kur'ân'ın tanımı, vahyin mahiyetini ve nüzûl sürecini ortaya koymak açısından sözlük ve terim anlamıyla ele alınmaktadır.⁹² Bu çerçevede Muhammed Ali es-

⁹² Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016), 62-63; Nebîl Muhammed İbrahim Âlu İsmail, *İlmü'l-kirâât neş'etühû etvâruhû eseruhû fi 'l-'ulûmi'-ş-şer'iyye* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000), 17.

Sâbûnî'nin Kur'ân'a dair yaptığı tanım, bazı tanım kalıplarını bir yönüyle yansıtmaktadır.⁹³

Sâbûnî, Kur'ân'ı “*Cebrâil (as.) vasıtasıyla peygamberlerin sonuncusuna indirilen, Mushaflarda yazılı, bize tevatür yoluyla nakledilmiş, tilavetiyle ibadet edilen, Fâtîha sûresiyle başlayıp Nâs sûresiyle biten Allah'ın mu'ciz kelamı*” şeklinde tanımlamaktadır. O, tanım sonrasında Kur'ân'ın insanlık için bir rehber, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in doğruluğuna delalet eden bir hüccet ve ebedi bir mucize olduğunu vurgulayarak metnin tarih üstü niteliğine de işaret etmektedir.⁹⁴

Kur'ân'a dair farklı tanımlar arasında Muhsin Demirci'nin, *Tefsir Usûlü* kitabında, aktardığı tanımı ise daha özet bir yapı arz etmektedir. Demirci, Kur'ân'ı “*Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla indirilip Mushaflara yazılan, tevatüren nakledilen ve okunmasıyla ibadet edilen mucize bir kelim*” şeklinde tanımlar.⁹⁵ Bu tanım, içerdiği temel unsurlar itibarıyla Sâbûnî'nin tanımıyla örtüşmektedir.

Sonuç olarak, Sâbûnî'nin tanımı, klasik tanımlarda yer alan unsurları⁹⁶ muhafaza etmenin yanı sıra Kur'ân'ın rehberlik, hüccet ve ebedî mucize oluşuna dikkat çekerek onu salt teknik bir tarif olmaktan çıkarır. Bu yönüyle tanım hem Kur'ân'ın mahiyetini hem de fonksiyonel boyutunu içeren bir tasavvur ortaya koymaktadır.⁹⁷

1.2.1.1.2. Kıraatin Tanımı

Kıraat ilmi, Kur'ân'ın bazı kelimelerinin farklı okunuşunu inceleyen bir disiplindir ve bu alanda âlimler kıraat kavramına dair farklı tanımlar geliştirmiştir.⁹⁸ Genel anlamda kıraat kelimesi, Kur'ân'ın lafızlarının farklı okunuş biçimlerini ifade etmekle birlikte, tanımlamalar iki temel perspektifte şekillenmiştir. Birinci görüşe göre kıraat, daha geniş bir anlamla Kur'ân kelimelerinin eda tarzlarını ve bu okuyuşları nakledenlerin isnatlarıyla birlikte farklılıklarını ortaya koyan bir ilimdir. İbnü'l-Cezerî'nin kıraat tanımı buna örnek verilebilir, “*Kur'ân kelimelerinin eda keyfiyetini ve*

⁹³ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 8; Muhammed Abdulazim Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân* (Kahire: İsa el-Babi el-Halebi Matbaası, ts.), 1/19-21.

⁹⁴ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 8.

⁹⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 62-63.

⁹⁶ 'Abdu'l-Halîm b. Muhammed Hâdî Kâbeh, *Kur'ân Kıraatleri: Tarihi, Sübûtu, Hüccetlendirilmesi ve Ahkâmı* (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999), 19-24.

⁹⁷ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 8.

⁹⁸ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Muncidü'l-mukri'in ve murşidü't-tâlibîn* (Mısır: Mektebetü'l-Kudüs, 1931), 3; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât li-fünûni'l-kırâ'ât*. (Mısır: Mektebetü Evladi's-Şeyh li't-Turas, 2014), 1/321; Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kırâ'âti'l-erbe'ate 'aşer*, ed. Enes Mihre (Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 1/412.

*nakleden kimselere isnadıyla onların farklılıklarını bildiren bir ilim” şeklinde tanımlamıştır. Bu bağlamda kıraat hem Kur’ân’da ittifak edilen hem de ihtilaf edilen lafızları kapsayan bir alan olarak görülmektedir.*⁹⁹

İkinci tanım, kıraat kelimesini Kur’ân’daki kıraat ihtilafı bağlamında ele almaktadır. Zürkânî’nin kıraat tanımı bu tanım grubuna örnek verilebilir, “*Rivayet ve tarikleri aynı olmakla birlikte kıraat imamlarından birinin Kur’ân’ı okuyuşunda başkasından ayrıldığı ve kendisine edindiği yöntemdir*”. Zürkânî’ye göre bu farklılıklar, ister harflerin telaffuzunda isterse kelimelerin biçiminde olsun, kıraat ilminin sınırları içinde değerlendirilir. Her iki tanım anlayışı arasında zıtlık bulunmamakla birlikte, farklı odak noktalarından Kur’ân’daki kıraat farklılığına işaret edilmektedir.¹⁰⁰

Bu bağlamda Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin kıraat tanımı, ilgili literatürdeki yaklaşımlarla örtüşen bir tanım olarak öne çıkmaktadır. Sâbûnî kıraati, “*Kıraat imamlarından her birinin diğer imamlardan farklı olarak Kur’ân okumada benimsediği ekollerinden bir ekoldür*” şeklinde tanımlar.¹⁰¹ Ona göre bu ekoller, sahih isnad zincirleriyle Hz. Muhammed (s.a.v.)’e kadar ulaşmakta ve böylece Kur’ân’ın doğru ve güvenilir bir şekilde aktarılmasını sağlamaktadır.¹⁰² Sâbûnî tanımında kıraat ilminin hem metin hem de senet yönlerine dikkat çekmekte; kıraat ilminin temel unsurlarına yer vermekte, Kur’ân lafızlarının çeşitli okunuşlarının birer “*ekol*” olarak geliştiğini ve bu ekollerin hem lafız hem de isnad bakımından sahih olduğunu belirtmektedir.

1.2.1.1.3. Ahruf-u Seb‘a’nın Tanımı

Muhammed Ali es-Sâbûnî, Kur’ân’ın yedi harf üzere indirilmesi meselesini *et-Tibyân fî ‘ulumi’l-Kur’ân* adlı eserinde ele alırken, bu kavramı tanımlamak için mevcut görüşleri aktarır kendi tercihini ortaya koymaktadır.

Sâbûnî, “*ahruf*” kelimesinin Arapça’da “*harf*” kelimesinin çoğulu olduğunu, sözlükte “*bir şeyin ucu veya sivri ve keskin kıyısı*”¹⁰³ gibi anlamlara geldiğini ifade etmiştir. Kelimenin bu anlamda kullanımına dair Kur’ân’da geçen “*وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ*” İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah’a kıyidan kenardan kulluk eder” ayeti¹⁰⁴

⁹⁹ Âlu İsmail, *İlmü’l-kıraat*, 28.

¹⁰⁰ Âlu İsmail, *İlmü’l-kıraat*, 28.

¹⁰¹ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 57.

¹⁰² Sâbûnî, *et-Tibyân*, 57.

¹⁰³ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 48; Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhîd ve’l-kabesü’l-vasîl el-câmi’ limâ zehebe min lugati’l-‘Arab şemâtîl’*, thk. Muhammed Naim el-Arkusi (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 2005), 799.

¹⁰⁴ Hac 22/11.

örnek olarak sunmaktadır. O, harf kelimesini tanımladıktan sonra, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in “*Kur’ân yedi harf üzere inmiştir*” sözünü açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre bu ilke ile Kur’ân okumada genişlik ve kolaylık sağlanmış, farklı okuma ve ifade biçimlerine izin verilmiştir.¹⁰⁵

Ahruf-u seb‘a terkinin mahiyetine dair âlimler farklı görüşlerde bulunurken Sâbûnî, bu görüşleri sıralayarak bir görüşü tercih etmiştir. Bu görüşler arasında yedi farklı Arap lehçesi (Kureyş, Huzeyl vb.), Kur’ân’da geçen yedi konu türü (haram, helal, emir, yasak vb.) veya aynı manaya gelen farklı kelime kalıpları gibi yorumlar yer almaktadır.¹⁰⁶ Ancak Sâbûnî, Râzî’nin benimsediği ve Zürkânî’nin *Menahilu’l-irfan* adlı eserinde desteklediği görüşü “*doğruya en yakın*” olarak kabul etmektedir. Bu görüş, yedi harften kastın Kur’ân metninde görülen yedi tür farklılık olduğunu savunur: İsimlerin tekil/çoğul veya müzekker/müennes olması, fiillerin mazi/muzâri/emir çekimleri, lafız veya harf değişimi, takdim ve tehir, i‘rab vecihlerinin farklılaşması, ziyade ve noksanlık ile lehçe farklılıkları (tefhim, terkik ve imale gibi telaffuz farklılıkları). Ona göre Zürkânî bu görüşü, hadislerle desteklenmesi, kıraat farklılıklarının kapsamlı bir araştırmasına dayanması ve herhangi bir sakıncalı durum içermemesi gibi delillerle güçlendirmiştir. Sâbûnî’nin bu tercihiyle beraber görüyoruz ki o, ahruf-u seb‘ayı Kur’ân’ın lafız ve mana zenginliğini ortaya koyan, okuyucuya kolaylık sağlayan ve Arap dilinin çeşitli vecihlerini barındıran bir olgu olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁷ Bu yönüyle onun İbnü’l-Cezerî ile ortak bir perspektife sahip olduğu da söylenebilmektedir.¹⁰⁸

1.2.1.2. Kur’ân’ın Mushaf Hâline Getirilmesi ve Cem‘ Edilmesi

Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* adlı eserinde Kur’ân’ın iki aşamada cem‘ edildiğini belirtmektedir: Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemi ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemi. “*Cem*” kavramı hem ezberleyerek kalplerde muhafaza etmeyi hem de yazıya geçirerek sahifelerde kayda almayı kapsamaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde bu iki yöntem birlikte uygulanmıştır. Arap toplumu yazılı kültürden ziyade güçlü hafıza ve ezber geleneğiyle tanınır; Kur’ân’ın bu topluma gönderilmiş olması, onun ilk muhafaza biçiminin ezber olmasını doğal kılmaktadır. Sahâbe, Kur’ân’ı ezberleme ve öğretme konusunda büyük gayret göstermiş, bu amaçla evlerinde Kur’ân eğitimi

¹⁰⁵ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 48.

¹⁰⁶ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 49-51.

¹⁰⁷ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 51-52.

¹⁰⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/27.

vermiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) de Kur'ân'ı ezberleme ve yaşama hususunda ümmete örnek olmuş; gece namazlarında uzun süre Kur'ân okuyarak bu bağı güçlendirmiştir.¹⁰⁹

Kur'ân'ın yazılı olarak korunması da ciddiyle yürütülmüştür. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vahiy kâtipleri, nazil olan âyetleri yazıya geçirmiştir. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Übey b. Kâ'b (ö. 33/654), Muâz b. Cebel (ö. 18/639) ve Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) gibi sahâbiler bu görevde öne çıkmıştır. Ayrıca Sâbûnî, dört halife ve birçok ileri gelen sahâbenin de bu süreçte aktif rol aldığı belirtmektedir. Bunun yanında, bazı sahâbiler bireysel olarak Kur'ân'dan duyduklarını yazıya geçirerek kendilerine ait Mushaflar oluşturmuşlardır. Örneğin İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), Hz. Ali (ö. 40/661) ve Hz. Âişe'ye (ö. 58/678) nispet edilen şahsi Mushaflar mevcuttur.¹¹⁰

İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Hz. Âişe'ye nispet edilen bireysel Mushaflar, Kur'ân'ın Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemindeki cem' sürecine birer şahit niteliğindedir. Bu Mushaflar, sahâbenin vahiyleri yalnızca ezberlemediğini, aynı zamanda yazıya da aktardığını göstermektedir. Sâbûnî, sahâbenin Kur'ân'ı hurma dalları, ince deri parçaları, taş levhalar ve kürek kemikleri gibi dönemin imkânları doğrultusunda çeşitli malzemelere kaydettiğini zikretmektedir. O, Zeyd b. Sâbit'in, "Rasulullah'ın yanındaydık, üzerlerine Kur'ân yazılmış deri parçalarını topluyorduk" sözünü aktararak bu sürecin bizzat Hz. Muhammed'in kontrolünde yürütüldüğünü belirtmektedir. Ona göre, bu yazım ve cem' faaliyetinde âyet ve sûrelerin sıralaması Hz. Muhammed'in yönlendirmesiyle, doğrudan Allah'ın emrine dayalı olarak belirlenmiştir. Hz. Cebrail'in, "Bu âyeti şu sûrenin başına yerleştir" şeklindeki vahyî bildirimleri, Hz. Muhammed'in de sahâbeye "Bu âyeti şuraya koyun" emriyle sabitlenmiştir. Bu bağlamda sahâbe Mushafları, Hz. Muhammed dönemindeki Kur'ân tasarruflarını yansıtan örnekler olarak değerlendirilmektedir.¹¹¹

Hz. Muhammed'in vefatından sonra hilafeti devralan Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), İslam toplumunu tehdit eden ciddi meselelerle karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan en dikkat çeken, Yemâme Savaşı'nda yetmişen fazla hâfız sahâbenin şehit edilmesiyle ortaya çıkan Kur'ân'ın korunmasına dair endişelerdir. Hz. Ömer (ö. 73/693), bu kayıpların Kur'ân'ın bazı bölümlerinin zayi olmasına yol açabileceğini düşünerek Hz. Ebû Bekir'e tek bir kitapta toplama teklifinde bulunmuştur. Başlangıçta, Hz. Muhammed'in sağlığında böyle bir uygulama yapılmamış olması sebebiyle tereddüt eden

¹⁰⁹ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 74-77.

¹¹⁰ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 77-78.

¹¹¹ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 77-78.

Hız. Ebû Bekir, daha sonra Kur'ân'ın muhafazası için bu adımın zaruret arz ettiğini kabul etmiş ve görevi Zeyd b. Sâbit'e vermiştir.¹¹²

Sâbûnî, bu gelişmeyi Kur'ân'ın ezber yoluyla olduğu gibi yazılı metinler aracılığıyla da muhafaza edildiğinin bir göstergesi olarak görmektedir. Nitekim Zeyd b. Sâbit, metinleri derlemek için hem hâfızlara başvurmuş hem de yazılı belgeleri toplamıştır. Bu süreçte takip edilen yöntem, Kur'ân'ın aktarımında sözlü rivayet ile yazılı tespit arasında dengeyi ifade etmektedir. Bu bağlamda Tevbe sûresinin son iki âyeti gibi bazı bölümlerin yalnızca Huzeyme b. Sâbit'in (ö. 37/657) yazısında bulunması, Zeyd b. Sâbit'in sadece ezbere güvenmeyip yazılı delil aradığını da göstermektedir.¹¹³

Sâbûnî'nin eserinde yer alan sorular ve cevaplar, onun düşünce çizgisine paralel biçimde açıklanabilir. Hız. Ebû Bekir'in başlangıçtaki çekincesi, bid'at kaygısıyla ilişkilendirilmiştir. Sâbûnî'ye göre Ebû Bekir, Kur'ân'ın ezber yoluyla korunması geleneğine zarar verebileceği endişesiyle, onu tek bir Mushaf hâlinde toplama fikrine başlangıçta mesafeli yaklaşmıştır. Ancak daha sonra bu işlemin ilahî kitabın muhafazası açısından en uygun yöntem olduğuna kanaat getirerek cem' kararını uygulamaya koymuştur.¹¹⁴

Sâbûnî, Zeyd b. Sâbit'in bu görev için seçilmesinin tesadüf olmadığını ifade etmektedir. Genç yaşına rağmen zeki, güvenilir ve vahiy kâtipliği tecrübesine sahip olması onu öne çıkarmıştır. Hız. Muhammed'in vefatından önceki arza-i ahireye iştirak etmiş olması da bu tercihi pekiştiren unsurlardandır. Sâbûnî, Zeyd b. Sâbit'in göreve yaklaşımındaki yüksek sorumluluk bilincini, Kur'ân'ın muhafazası konusundaki hassasiyetin bir yansıması olarak sunmaktadır. Zeyd b. Sâbit'in “*Dağ taşımaktan daha ağır*” ifadesi bu ruh hâlini yansıtmaktadır.¹¹⁵

Kur'ân'ın cem' sürecinde uygulanan yöntem, şahitlerle yazılı belgeler arasında tutarlılık sağlama çabasının göstergesidir.¹¹⁶ Sâbûnî bu yönüyle söz konusu faaliyeti, Kur'ân'ın bozulmadan naklediliş sürecine dair ilmî güvenilirliğin dayanaklarından biri olarak ele almaktadır. O, Kur'ân'ın Hız. Ebû Bekir dönemindeki cem' sürecini açıklarken, Zeyd b. Sâbit'in uyguladığı yöntemin ilmi titizliğe dayalı olduğunu vurgulamaktadır. O,

¹¹² Sâbûnî, *et-Tibyân*, 78-79.

¹¹³ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 79-81.

¹¹⁴ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 80.

¹¹⁵ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 80.

¹¹⁶ Kasım Şulul, “Cem'ü'l-Kur'ân (Kur'ân-ı Kerim'in Mushaf Haline Getirilmesi)”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 1 (2017), 40-41.

Zeyd b. Sâbit'in sadece şahsi ezberine veya mevcut yazılı nüshalara güvenmekle yetinmediğini, bir âyetin Mushaf'a dâhil edilebilmesi için hem ezber hem de yazılı belge şeklinde iki ayrı tanıklığı zorunlu gördüğünü belirtmektedir. Bu yaklaşımın dayanağı olarak Sâbûnî, Ebû Davud'un (ö. 275/889) rivayet ettiği iki hadisi delil göstermektedir. İlkinde, Hz. Ömer'in "*Kur'ân'dan bir âyeti Rasulullah'tan öğrenmiş olan onu getirsin*" çağrısı yer alırken, diğerinde Hz. Ebû Bekir'in, Zeyd ve Hz. Ömer'e, "*Size bir âyet iki şahit ile gelirse onu yazın*" talimatı aktarılmaktadır.¹¹⁷

Sâbûnî, ilgili rivayetleri aktarırken İbn Hacer'in "*iki şahit*" ifadesini, bir âyetin hem ezber hem de yazılı olarak sabit olması, şeklinde yorumladığını; Sehâvî'nin ise bu şahitliğin, söz konusu âyetin bizzat Hz. Muhammed'in huzurunda yazıldığını belgeleyen bir tanıklık olması gerektiğini ifade ettiğini bildirmektedir. O, bu aktarımlar aracılığıyla, Kur'ân'ın cem'i sürecinde benimsenen yönetime dair farklı anlayışlara yer vermektedir.¹¹⁸

Sâbûnî, Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen cem' faaliyetinin, Kur'ân'ın yazılı ve güvenilir biçimde muhafazasına yönelik bir uygulama olduğunu belirtmektedir. Bu süreçte yalnızca tilaveti sabit olan âyetlerin yer aldığı, rivayetlerinin mütevatir olduğu ve sahâbenin bu metin üzerinde görüş birliği sağladığı ifade edilir. Ona göre, toplanan Mushaf farklı kıraatleri de içermektedir. Ebû Bekir'in girişimi, Kur'ân'ın korunmasına katkı sağlamış ve sahâbîler arasında takdirle karşılanmıştır. Hz. Ali'ye nispet edilen, "*Allah Ebû Bekir'e rahmet etsin; o, Kur'ân'ı ilk cem' edendir*" sözü bu yaklaşımı yansıtmaktadır.¹¹⁹

Sâbûnî, sahâbenin bireysel mushafırlara sahip olduğunu da zikretmektedir. Hz. Ali'nin kendisi için hazırladığı Mushaf'ın varlığı bu bağlamda aktarılır. Ancak bu nüsha içinde neshedilmiş âyetlerin bulunması ve diğer bazı şartları karşılamaması nedeniyle cem' edilen Mushaf'la aynı düzeyde değerlendirilmemiştir. Sâbûnî, bu farklara işaret ederek, Hz. Ebû Bekir'in Mushaf'ının cem' sürecindeki konumunu açıklığa kavuşturur.¹²⁰

Sâbûnî, Hz. Muhammed döneminde Kur'ân'ın tek bir Mushaf hâlinde cem' edilmemesini birtakım gerekçelerle açıklar. Öncelikle Kur'ân'ın toptan değil, yaklaşık yirmi üç yıla yayılan bir süreçte, tedricen nazil olduğu belirtilir. Bu nedenle vahyin

¹¹⁷ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 81.

¹¹⁸ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 82.

¹¹⁹ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 82.

¹²⁰ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 82-83.

tamamlanmadığı bir dönemde cem‘ girişiminin mümkün olmayacağı ifade edilir. Ayrıca bazı âyetlerin tilaveti neshedildiğinden metnin sabit şekli henüz netleşmemiştir. Bununla birlikte, en son inen âyetin ardından Hz. Muhammed’in vefatına kadar geçen sürenin çok kısa olması, bu süreçte kapsamlı bir cem‘ faaliyetine zaman bırakmamıştır. Son olarak, Hz. Ebû Bekir döneminde ortaya çıkan savaşlar ve hâfizların şehit edilmesi gibi zorlayıcı şartların Hz. Muhammed döneminde mevcut olmaması nedeniyle cem‘ için bir zorunluluk da oluşmamıştır.¹²¹

Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde gerçekleşen Kur’ân’ın cem‘i faaliyeti, Sâbûnî tarafından Hz. Ebû Bekir dönemindeki süreçten farklı bir bağlamda ele alınmaktadır. O, bu dönemde yeniden cem‘ etme ihtiyacını, İslâm coğrafyasının genişlemesine bağlı olarak ortaya çıkan kıraat farklılıklarından kaynaklandığını aktarır. Farklı bölgelerde yaşayan Müslümanlar, kendilerine Kur’ân öğreten sahâbenin kıraatini esas almakta; Şam halkı Übey b. Ka‘b’ın, Kûfe halkı İbn Mes‘ûd’un, Basra halkı ise Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin (ö. 42/662-63) kıraatiyle okumaktadır. Bu farklılıklar okuyuş tarzlarına yansımış, bazı bölgelerde tekfir boyutuna ulaşan tartışmalara sebep olmuştur.¹²²

Sâbûnî, bu durumu örneklendirmek üzere Ebû Kılâbe’den (ö. 104/722) rivayet nakleder: “Hz. Osman’ın tayin ettiği muallimlerin her biri farklı kıraatle Kur’ân öğretmekteydi. Öğrenciler arasındaki ihtilaf muallimlere, ardından Hz. Osman’a ulaşmıştır. Halife, sahâbenin büyükleriyle istişare etmiş ve Mushafların çoğaltılıp belirli merkezlere gönderilmesi, mevcut diğer nüshaların ise imha edilmesi konusunda mutabakat sağlanmıştır”. Sâbûnî, bu kararın icrası için görevlendirilen heyetin Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Saîd b. Âs (ö. 59/679) ve Abdurrahman b. Hâris’ten (ö. 43/663-64) oluştuğunu ifade etmektedir.¹²³

Sâbûnî, bu komisyonun çalışmasında Hz. Ebû Bekir döneminde toplanan sahifelerin esas alındığını belirtir. Hafsa bint Ömer’den (ö. 45/665) alınan bu sahifeler istinsah edilmiş ve Hz. Osman’ın talimatı gereği, kıraat vecihlerinde ihtilaf durumunda Kureyş lehçesi tercih edilmiştir. Çünkü Kur’ân’ın bu lehçeyle nazil olduğu kabul edilmektedir. Sâbûnî, Buhârî’nin (ö. 256/870) Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) yoluyla aktardığı rivayetle bu süreci destekler. Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Şam ve Iraklılar

¹²¹ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 83-84.

¹²² Sâbûnî, *et-Tibyân*, 80.

¹²³ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 85.

arasındaki kıraat ayrılığından duyduğu endişeyi Hz. Osman'a iletmiş, bu gelişme Mushafların yeniden yazılmasına vesile olmuştur.¹²⁴

Sâbûnî, iki cem' süreci arasındaki farkı da belirtmektedir. Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem'in, âyetlerin kaybolma tehlikesine karşı bir koruma tedbiri olduğunu, Hz. Osman dönemindekinin ise okuyuş farklılıklarının önüne geçmek ve birlik sağlamak amacıyla yapıldığını açıklamaktadır. Her iki uygulama da sahâbenin ittifakı ve istişaresiyle gerçekleştirilmiştir.¹²⁵

Sâbûnî, Kur'ân'ın cem'i sürecine dair yaptığı değerlendirmeleriyle bu faaliyetin tarihsel bağlam, ihtiyaç ve yöntem bakımından nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ona göre Kur'ân hem Hz. Muhammed hem de Hulefâ-yi Râşidîn zamanında iki temel aşamada toplanmıştır. İlk aşamada Kur'ân, vahiy kâtipleri tarafından yazıya geçirilmiş, sahâbe tarafından da ezberlenerek muhafaza edilmiştir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra gelişen hadiseler, bu sürecin yazılı bir metne dönüştürülmesini zorunlu kılmış; Hz. Ebû Bekir döneminde Zeyd b. Sâbit'in gözetiminde yazılı belgeler ve ezber yoluyla gelen rivayetler esas alınarak farklı kıraatleri bünyesinde barındıran bir Mushaf oluşturulmuştur. Hz. Osman döneminde ise farklı lehçelere ve kıraat vecihlerine dayalı ihtilafların ortaya çıkması, yeni bir cem' faaliyetini gerektirmiştir. Bu süreçte sahâbenin icmasıyla mevcut Mushaf çoğaltılmıştır. Kur'ân'ın tertibi, içeriği ve rivayet zinciri konusunda gösterilen titizlik -herhangi bir ihtilaf ortaya çıkarsa Kureyş lehçesinin esas alınması gerektiği ilkesiyle birlikte hareket edilmeli- onun ilahi niteliğini yansıtan bir muhafaza süreci olarak değerlendirilmektedir. Sâbûnî'nin değerlendirmeleri, Kur'ân'ın günümüze ulaşmasında izlenen metodun hem ilmî bir geleneğe hem de sahâbenin toplu iradesine dayandığını ortaya koymaktadır.

1.2.1.3. Kıraatlerin Tarihî Seyri

Kıraat tarihi; kıraat farklılıklarının nasıl ortaya çıktığını, vahyin nüzûl sürecini ve bu süreci takip eden dönemde kıraatin nasıl bir tarihi gelişim izlediğini ele almaktadır. Bu tarihsel süreç, genellikle rivayet, ihtiyar, iştihar ve tedvin olmak üzere dört dönemde incelenmektedir.¹²⁶

Kıraatlerin kaynağı Sâbûnî'ye göre ahruḫ-u seb'a rivayetlerinin verdiği ruhsatla bağlantılıdır. Bu kıraatlerde meydana gelen farklılıklar ise yedi vecihte

¹²⁴ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 85-86.

¹²⁵ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 86.

¹²⁶ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto, 2022), 9.

gerçekleşmektedir. Ona göre bu vecihler isim, fiil ve harflerdeki farklı kullanımlar, lafızlarda eksiltme ve artırma, takdim-tehir, i‘rab farklılıkları ve dilsel çeşitlilikler şeklinde meydana gelmektedir.¹²⁷

Rivayet döneminde, kıraat farklılıklarının temelleri nüzûl sürecinde atılmış ve bu farklılıklar sahâbe vasıtasıyla nüzûl sonrası sürece taşınmıştır. Ancak sahâbenin tamamı kıraat bilgisi bakımından aynı düzeyde değildir. Rivayetlerde, Kur‘ân‘ı anlama ve aktarma hususunda daha yetkin kabul edilen bazı sahâbîlerin öne çıktığı görülmektedir. Bunlar arasında Ubey b. Ka‘b, Muâz b. Cebel, Ebû‘d-Derdâ, Zeyd b. Sâbit, Sa‘d b. Ubade (ö. 14/635) , Ebû Zeyd (ö. 215/830), Mücemmi‘ b. Cârîye (ö. 60/680), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), İbn Abbas (ö. 68/687-88), Hz. Âişe, Ümmü Seleme (ö. 62/681), Hz. Ali, İbn Mes‘ûd, Ebû Bekir, Hz. Osman, Hz. Ömer, Talha (ö. 36/656), Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85), Muâviye ve Abdullah b. es-Sâib (ö. 70/689-90) gibi isimler yer almaktadır. Bu durum, kıraatlerin sonraki nesillere aktarımında birçok sahâbenin etkin rol üstlendiğini göstermektedir.¹²⁸

Fetihlerle birlikte İslam topraklarının genişlemesi, Kur‘ân öğretiminin farklı beldelerde belirli sahâbîler eliyle yürütülmesine zemin hazırlamış, bu durum da şehirler arasında belirgin kıraat farklılıklarının doğmasına neden olmuştur. Nitekim Kûfe‘de Abdullah b. Mes‘ûd‘un, Basra‘da Ebû Mûsâ el-Eş‘arî‘nin, Şam‘da ise Ubey b. Ka‘b‘ın okuyuşunun benimsendiği görülmektedir. Söz konusu farklılıklar, Hz. Osman döneminde yürütülen istinsah faaliyetlerine kadar varlığını sürdürmüştür.¹²⁹

İstinsah süreci, kıraatlerin bölgesel gelişiminde belirleyici olmuş ve mevcut kıraat yapılarında birtakım değişiklikler meydana getirmiştir. Örneğin istinsah öncesinde Kûfe‘de kıraat alanında yön verici konumda bulunan İbn Mes‘ûd ve öğrencilerinin yerini, istinsah sonrasında Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 73/692) almıştır. Böylelikle her şehirdeki kıraat, Osman Mushafı esas alınarak bölgedeki Kur‘ân öğrencilerinin okuyuşları doğrultusunda şekillenmiştir. Bununla birlikte, Müslümanlar istinsah öncesi dönemde benimsedikleri kıraatleri tamamen terk etmemiş; Mushaf hattıyla uyumlu olan kıraat vecihlerini sınırlı da olsa kullanmaya devam etmişlerdir. Bu durum, istinsah sonrasında da bölgesel okuyuş farklarının sürmesine zemin hazırlamıştır.¹³⁰

¹²⁷ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 44-55.

¹²⁸ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 28-29.

¹²⁹ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 29.

¹³⁰ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 30-31.

Sâbûnî, bu dönemi şöyle izah etmektedir: “Sahâbe, Kur’ân-ı Allah Resulünden farklı vecihlerle almıştır. Sahâbeden kimisi bir vecih üzerine kimisi iki vecih üzerine kimisi de daha fazla vecihler üzerine Kur’ân okumuştur. Bunlar daha sonra bu hâl üzere farklı beldelere dağılmışlardır. Hz. Osman Mushafları uzak ülkelere gönderdiğinde her bir Mushaf’ın kıraatine uygun olan kimseyi de gönderirdi. Sahâbe kıraatlerindeki farklılıkla beraber memleketlere dağıldığında bu kıraatleri tâbiîn ve onlara tabi olanlar aldılar. Böylece tâbiîn tabakasının kıraatleri birbirinden farklılık gösterdi”. O rivayet döneminde kıraatiyle meşhur olan sahâbîleri farklı bağlamlarda aktarmaktadır.¹³¹ Eserinde kurrâ sahâbe olarak Zeyd b. Sabit, Ali b. Ebi Talip, İbn Mes’ûd ve Ebu Musa el-Eş’arî’nin isimlerine yer vermektedir.¹³²

İhtiyar dönemi olarak anılan süreçte, kıraat imamaları olarak tanınan şahsiyetler, önceki dönemlerden gelen farklı okuyuşlar arasından belirli rivayetleri tercih etmiş ve bu tercihler doğrultusunda kendi kıraat yollarını şekillendirmişlerdir. Bu süreç, kıraat ilminin bireysel tercih ve seçime dayalı biçimde sistemleşmeye başladığı, aynı zamanda bu alanda uzmanlaşmanın ortaya çıktığı bir dönem olarak değerlendirilmektedir.¹³³

İbnü’l-Cezerî, kıraat imamalarını ihtiyara yönelten sebepleri açıklarken, bu sürecin arka planında yaşanan gelişmelere dikkat çekmektedir. Ona göre, zamanla kurrâların sayısı artmış, çeşitli beldelere dağılmış ve onları sonraki nesiller takip etmiştir. Bu topluluklar arasında hem tilavet yetkinliği ve rivayet-dirayet yönüyle öne çıkanlar hem de bu yönlerden yetersiz olanlar bulunmaktaydı. Bu durum, aralarındaki ihtilafın artmasına, sağlam rivayetlerin zayıflamasına ve doğru ile yanlışın birbirine karışma tehlikesine yol açmıştır. Bu tehlike karşısında ümmetin önde gelen âlimleri devreye girmiş, yoğun bir çaba göstererek maksat olan sahih kıraatleri belirlemişlerdir. Kıraat ve harfleri bir araya getirmiş, vecih ve rivayetleri ait oldukları râvilere nispet etmişler, meşhur olan ile şâz olanı, sahih olan ile zayıf olanı birbirinden ayırmışlardır. Bu ayrımı yaparken belli usûller tespit etmiş ve bazı prensipler ortaya koymuşlardır.¹³⁴

Sâbûnî, *Menâhilü’l-irfan’a* atıf vererek kıraat imamalarını ihtiyara yönelten sebepleri İbnü’l-Cezerî ile paralel çerçeve de izah etmektedir: “Daha sonraki dönemlerde kurrâlar sayıca artmış, memleketlerde yayılmış, peşlerinden yeni topluluklar gelmiş, onların da ardından yeni topluluklar gelmiş, onların da tabakaları bilinmiş, özellikleri

¹³¹ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 58.

¹³² Sâbûnî, *et-Tibyân*, 57.

¹³³ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 32.

¹³⁴ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9.

farklılık arz eder olmuştur. Bunlar içerisinde tilaveti güzel olan, rivayet ve usûl bilgisi meşhur olanlar olduğu gibi sadece bir özellik ya da birkaç özellik ön plana çıkarlar da olmuştur. Bu yüzden aralarında ihtilaf çoğalmış ittifak ettikleri noktalar azalmıştır. Bu esnada ümmetin cesur mütehasşs imamları ortaya çıkmış imkanlar ölçüsünde üstün gayretler göstermişler, sahih olan ile bâtıl olan kıraatleri birbirinden ayırmışlar, harf ve kıraatleri bir araya getirmişler, vecih ve rivayetlerin nispetini belirtmişler, oluşturdukları usûl ve ortaya koydukları şartlar çerçevesinde sahih olan ve şâz olanı belirtmişlerdir”.¹³⁵

İhtiyar süreci bu dönemde belli başlı usûl ve prensiplere dayanmakta ve kıraatler bu prensipler doğrultusunda aktarılmaktadır. Meşhur yedi kurrâ başta olmak üzere, kıraat imamları olarak anılan şahsiyetlere nispet edilen kıraatler; bu imamların kendilerinden önceki kurrâlardan aldıkları okuyuşlardan seçkide bulunmalarıyla oluşmuştur. Bu ihtiyarlar sadece şahsi içtihada dayanmayıp, rivayet yoluyla nakledilen vecihler arasından yapılan tercihlere dayanmaktadır. İhtiyarda bulunan kişiler, kıraatler hakkında yeterli bilgiye sahip olup sahih olan kıraatleri diğerlerinden ayırabilecek donanımdadır. Kıraat imamları, genellikle kendi ihtiyarlarını esas almakla birlikte, diğer kıraat tercihlerini reddetmemiş ve geçersiz saymamışlardır. Bu kişilerin birden fazla ihtiyarı bulunabildiği gibi, talebelerine de çoğunlukla kendi tercih ettikleri vecihleri okutmuşlardır. Söz konusu vecihlerin aktarımında ise ihtiyat dâhilinde olmalarına, dil bilimsel değer taşımalarına ve sıhhatlerine dikkat edilmiştir.¹³⁶

İştihar döneminde, ihtiyar sürecinde oluşan çok sayıdaki kıraat tercihi içerisinde bazıları öne çıkmış ve zamanla yaygınlık kazanmıştır. Kıraatlerin şöhret bulma nedenine dair farklı değerlendirmeler mevcuttur. Bazı âlimler bu durumu ilahi bir takdir olarak yorumlarken, bazıları ise kıraat imamlarının ilmi birikimi, rivayet gücü ve dilsel donanımı gibi faktörlerin belirleyici olduğunu ifade etmişlerdir.¹³⁷ Bu bağlamda, İbn Mücâhid’in (ö. 324/936) kıraat imamlarını tarif ederken zikrettiği nitelikler dikkat çekicidir. Ona göre kıraat imamları; Arap dili bilgisine sahip, i’rab vecihlerine vâkıf, lehçeleri ve kelimelerin ifade ettikleri anlamları bilen, kıraatlerdeki kusurları ayırt edebilen ve nakilleri tenkit etme yetisine sahip kimselerdir. İbn Mücâhid, bu vasıflara sahip olanların kıraat imamı olarak kabul edildiğini ve Müslüman beldelerdeki Kur’ân hâfızlarının bu imamlara başvurarak kıraatlerini onlardan aldıklarını ifade etmektedir. Bu açıklamalar, iştihar

¹³⁵ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 58-59.

¹³⁶ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 36-44.

¹³⁷ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 44.

döneminde kıraatlerin yaygınlık kazanmasının yalnızca rivayet zinciriyle değil, aynı zamanda ilmi ehliyet ve toplumsal kabul ile de yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.¹³⁸

Ebü'l-Fazl Râzî (ö. 454/1062), iştihar dönemine dair değerlendirmelerinde kıraat ihtiyarlarının beş büyük şehir merkezinde öne çıktığını belirtmektedir. Ona göre Medine, Mekke, Basra, Şam ve Kûfe gibi şehirlerin ilim ve kültür merkezleri olması, bu merkezlerde ortaya çıkan kıraat ihtiyarlarının şöhret bulmasında etkili olmuştur. Söz konusu şehirlerdeki âlimlerin yalnızca bulundukları bölgede değil, ümmet nezdinde de muteber kabul edilmeleri, kıraatlerin geniş kitlelere ulaşmasında rol oynamıştır.¹³⁹

Sâbûnî ise mütevatir kıraatlerin sahih rivayet zinciriyle, hıfz ve nakil yoluyla nesilden nesile aktarıldığını vurgulamaktadır. Bu kıraatlerin güvenilirliği, Kur'ân ilimlerinde temayüz etmiş, doğruluğu sabit olan hâfız ve imamlar vasıtasıyla korunmuştur. Sâbûnî, bu imamların sahâbe kıraatlerini sonraki nesillere aktarma görevini üstlenmiş ve Allah'ın kitabını öğrenme ve öğretme şerefine nail olmuş kimseler olduklarını ifade eder. Ona göre hicrî ikinci yüzyılın başlarında yedi kıraat imamının kıraatleri İslam beldelerinde yaygınlık kazanmış ve bölgesel dağılımları şu şekilde olmuştur: Basra'da Ebû 'Amr ve Ya'kûb (ö. 205/821), Kufe'de Hamza (ö. 220/835) ve Âsım (ö. 127/745), Şam'da İbn Âmir (ö. 118/736), Mekke'de İbn Kesîr ve Medine'de Nâfi' (ö. 169/785). Bu dönemde halk, bulunduğu bölgenin öne çıkan kıraat imamı üzerine Kur'ân okumayı benimsemiştir. Sâbûnî, bu durumu yalnızca coğrafi bir yaygınlaşma olarak değil, aynı zamanda kıraatlerin yerel ilim havzalarıyla özdeşleşmesi şeklinde değerlendirmiştir. Nitekim eserinde, bu yedi kıraat imamının hayatlarına ve ilmi vasıflarına yer vererek kıraatlerin sahihliğini yalnızca rivayet zinciriyle değil aynı zamanda bir bakıma kıraat imamlarının ilmi yeterliliğiyle ilişkilendirmektedir.¹⁴⁰

Tedvin döneminde, iştihar döneminde öne çıkan ihtiyarlar tedvin edilmiştir. Telif edilen ilk eserler ile rivayet ve kıraat öğrenimine dair yürütülen faaliyetler incelendiğinde kendi içinde bütünlüğü ve tutarlılığı bulunan kıraatlerin sayısının otuzu aştığı tespit edilmektedir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), kıraate dair kaleme aldığı eserinde meşhur yedi kıraatle beraber yirmi beş kıraat ele almıştır. Cehdamî (ö. 282/896) ve İbn Cerîr et-Taberî ise konuyla ilgili kaleme aldıkları eserlerinde yirmi kadar farklı

¹³⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 45-46.

¹³⁹ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 46-47.

¹⁴⁰ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 59-61.

kıraati toplamışlardır. Bu çerçevede İbn Mucâhid, Kitâbü's-Seb'a adlı eseriyle kıraat ilmi tarihinde önemli bir aşamayı temsil etmiştir. Onun Medine'de Nâfi' b. Abdurrahman, Mekke'de İbn Kesîr, Kûfe'de Âsım b. Behdele, Hamza b. Habîb ve Kisâî, Basra'da Ebû 'Amr b. Alâ ve Şam'da İbn Âmir'e nispet edilen kıraatlerden oluşturduğu sistem kabul görmüş ve ilgiyle karşılanmıştır. Zaman zaman gerekli şartları taşıyan sahih kıraatleri konu edinen ve bu sayıyı aşan farklı tasnifler yapılmış olsa da İbn Mucâhid'in belirlediği çerçevenin yaygınlık kazandığı görülmektedir.¹⁴¹

Bu derlemede Kisâî'nin ismi tercih edilmiş, ardından Ya'kûb'un ismi tasnifin dışında bırakılmıştır. Ayrıca, İbn Mucâhid'in kıraatte zaptı kuvvetli, güvenilirliği sabit ve kıraatle uzun süre meşgul olmuş râvilerden nakil yapmayı ilke edindiği aktarılmaktadır. Bunun yanında, kendisinden kıraat alınmasında icmâ bulunan râvileri esas aldığı belirtilmektedir. Sâbûnî, İbn Mucâhid'in yalnızca yedi kıraat imamıyla sınırlı bir tercih ortaya koymasının, bu yedi kişinin dışındaki kurrânın geçersiz sayıldığı veya bu kıraatlerin dışında okumanın yasaklandığı anlamına gelmediğini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak Sâbûnî, kıraat ilminin tarihsel gelişimine dair değerlendirmelerinde bu alanın ortaya çıkışı, tedvinini, kıraatlerin tercih edilmesi (ihtiyar) ve yaygınlık kazanması (iştihar) süreçlerini kronolojik bir dönemlendirme yapmaktan ziyade bu evrelere işaret eden ifadelerle yer vermektedir. Onun anlatımında kıraat ilminin teşekkülü, sahâbenin Hz. Muhammed'den aldığı vecihlerin sonraki nesillere aktarımıyla şekillenmiş; tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde çeşitlenerek meşhur kıraat imamaları tarafından derlenmiştir. Kıraatlerdeki farklılıkların temelinde ahruf-u seb'a yer almakta olup bu farklılıklar lafız, yapı ve lehçe düzeyinde yedi başlıkta toplanmaktadır. Sâbûnî'ye göre kıraatlerin güvenilir imamlar aracılığıyla nesilden nesile aktarılması ve zamanla bu imamların isimleriyle anılan bir sistemin ortaya çıkması, kıraat ilminin hem rivayet hem de kayıt sürecinin bir sonucu olarak değerlendirilebilmektedir. Bu çerçevede onun yaklaşımı, kıraat ilminin tarihine ilişkin tasvir sunmaktadır.

1.2.1.4. Kıraat İlminde Eser Veren İlk Âlimler

Kıraat ilminin tarihsel gelişimi incelendiğinde farklı aşamaların varlığı gözlemlenmektedir. İlk aşama, kıraatlerin hâfızlardan alınan rivayetlerle nesilden nesile aktarıldığı dönemi içermektedir. İkinci aşama ise kıraatlerin i'rab ve i'câm (noktalama

¹⁴¹ Abdulhamit Birişik, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/427.

işaretleri) yönlerinden incelenmeye başlandığı ve kıraat ilminin belirli alanlarında eserlerin telif edildiği süreci ifade etmektedir. Bu bağlamda, hicrî birinci ve ikinci yüzyıllar ilmin sözlü aktarıma dayanmasıyla beraber “*rivayet asrı*” olarak nitelendirilirken, hicrî üçüncü yüzyıl ise kapsamlı yazılı eserlerin telif edilmesiyle beraber “*tedvin asrı*” olarak kabul edilmektedir. Ancak bu durum, söz konusu dönemlerde kıraat ilmine dair herhangi bir yazılı çalışmanın bulunmadığı anlamına gelmemekte, aksine sistematik ve geniş ölçekli telif faaliyetlerinin hicri üçüncü asırda yoğunlaştığına işaret etmektedir.¹⁴²

Kıraat ilmi sahasındaki ilk telif eserler meselesi, bu alanda eser veren tarihçilerin ve yazarların farklı isimleri öne çıkarmasına yol açmıştır. Ancak detaylı incelemeler, zikredilen bu isimlerin kıraat ilminin tamamında ilk eser veren âlimler olmadığını göstermektedir. Zira bu şahsiyetler, kıraat ilminin yalnızca belirli alanlarında çalışma yapmışlardır. Bu durum, onların hicrî üçüncü asır ve sonrasında ortaya çıkan kıraatleri kapsamlı bir şekilde derleyen ve sistematik eserler veren âlimlerden ayrışmasını gerektirmektedir.¹⁴³

İbnü'l-Cezerî'ye göre hicrî üçüncü yüzyılda dil kurallarındaki bozulmaların ve hafıza zayıflığının artması, özellikle Kur'ân ve sünnet ilimlerini etkilemektedir. Bu dönemde, bazı imamlar rivayet ettikleri kıraatlerin doğruluğuna ve sağlamlığına önem vermeye başlamışlardır. İbnü'l-Cezerî, kıraatlerin yazılı hâle getirilmesi sürecinde öne çıkan âlimlerden bazılarını zikretmektedir: Ona göre, kıraatleri bir kitapta toplayan ilk önemli imam Ebû Ubeyd b. Sellâm'dır; yedi kıraat ile birlikte yirmi beş karinin kıraatlerini bir araya getirmektedir.¹⁴⁴ Bir diğer isim olan Ebû Hâtim es-Sicistânî ise kıraatleri toplayan ve pek çok eseri olan bir kimsedir.¹⁴⁵ Ayrıca Taberî'nin, yirmi küsur kıraati içeren kapsamlı *el-Câmi* isimli bir eser yazdığını belirtmektedir.¹⁴⁶ Bu âlimlerin çalışmaları, kıraat ilminin sözlü aktarımdan yazılı tedvin sürecine geçişinde rol oynamaktadır.

Sâbûnî, kıraat ilmine dair ilk eser veren şahsiyetleri ele alırken “*Kıraat ilmi başlangıçta müstakil bir ilim dalı olarak görülmemekle beraber zaman içinde bu sahada*

¹⁴² Mehmet Dağ, “Kıraat İlminin Akademik Serencamı Üzerine -Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine-”, *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 313-314.

¹⁴³ Âlu İsmail, *İlmü'l-kıraat*, 98-99.

¹⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/33-34.

¹⁴⁵ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'* (Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1932), 1/320.

¹⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/34.

ilk telif eserleri veren âlimler ortaya çıkmıştır” şeklinde bir izah yapmaktadır. Sâbûnî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), Taberî ve İsmâil el-Kâdî (ö. 282/895) gibi isimleri bu sürecin öncülerinden kabul etmektedir. Bu ifadeleriyle Sâbûnî, kıraat ilminin tedvin sürecinde etkili olan şahsiyetlere dikkat çekmektedir.¹⁴⁷

Sâbûnî, kıraat ilminin tedvin sürecinde öncü rol üstlenen -bunu detaylı izah etmese dahi- bazı âlimleri zikretmektedir. Bu bağlamda, onun Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ebû Hâtim es-Sicistânî ve Ebû Ca‘fer et-Taberî gibi isimleri zikretmesi, İbnü'l-Cezerî'nin bu sahadaki ilk telif faaliyetlerine dair görüşleriyle örtüşmektedir. O, kıraat ilminin kurumsallaşma sürecine dair İbnü'l-Cezerî ile ortak bir perspektif sunmaktadır.

1.2.1.5. Kıraatlerin Türleri

Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî 'ulumi'l-Kur'ân*, adlı eserinde kıraatlerin türlerine ilişkin farklı âlimlerin yaklaşımlarını naklederek meseleyi çok yönlü bir bakış açısıyla ele almaktadır. Bu bağlamda, ilk olarak Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) kıraatleri altı gruba ayırdığını aktarmaktadır: Mütevatir, meşhur, âhâd, şâz, mevzû ve müdrec.¹⁴⁸ Bu tasnif, kıraatleri hem isnad bakımından hem de kabul görme düzeyine göre ayırmayı amaçlamaktadır.¹⁴⁹

Sâbûnî, Kadı Celâleddîn el-Bulkînî'nin (ö. 824/1421) kıraat taksimini ve tanımını aktarmaktadır. Bu görüşe göre kıraatler üç gruba ayrılmaktadır: Mütevatir, âhâd ve şâz. Bu tasnife göre mütevatir kıraatler yedi imamla özdeşleşen kıraatlerdir. On kıraatten geri kalan üç kıraat ve sahâbe kıraatleri âhâd kıraatler kapsamında değerlendirilirken, tâbiîn nesli; A‘meş (ö. 148/765), Yahyâ b. Vessâb ve İbn Cübeyr gibi isimlerin kıraatleri ise şâz olarak nitelendirilmektedir.¹⁵⁰

Sâbûnî, Süyûtî'den aktarımda bulunarak, el-Bulkînî'nin tasnifine bazı itirazlar yöneltildiğini ve bu konudaki en isabetli yaklaşımın İbnü'l-Cezerî tarafından ortaya konduğunu ifade etmektedir.¹⁵¹ O, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fî'l-kırâ'âti'l-'aşr* adlı eserinde sahih kıraati üç temel şartla sınırladığını belirtmektedir: Nahiv kurallarına uygunluk, Resm-i Mushaflardan birine ihtimal dâhilinde de olsa uygunluk ve sahih

¹⁴⁷ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 60.

¹⁴⁸ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 59; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Mısır: el-Hey'etü'l Mısıriyye, 1974), 1/258.

¹⁴⁹ Âlu İsmail, *İlmü'l-kıraat*, 41-46.

¹⁵⁰ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 59; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/258.

¹⁵¹ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 59; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/259.

senetle rivayet edilme.¹⁵² İbnü'l-Cezerî'ye göre bu üç şartı taşıyan bir kıraat, Kur'ân'ın indirildiği yedi harften biri sayılır ve ümmet tarafından kabul edilmesi vaciptir. Bu şartlardan biri eksik olduğunda ise kıraat, şâz veya bâtil olarak değerlendirilmektedir.¹⁵³

Keşfu'l-iftirâ'ât fî Risâleti't-tenbîhât havle Safveti't-Tefâsîr isimli eserinde Sâbûnî, bir âyet üzerinden ona yöneltilen eleştiri bağlamında şâz ve bâtil kıraat ayrımını yapmaktadır: “*Bâtil kıraat, hiçbir aslı olmayan kıraattir. Şâz kıraat ise sahâbe veya tâbiîn tarafından okunduğu nakledilen, ancak on sahih kıraat içerisinde yer almayan kıraattir*”. Bu bağlamda onun şâz ve bâtil kıraat ayrımı, rivayetlerin sened değerine dayalı bir değerlendirmedir. O, şâz kıraati tarihi dayanağı olan okuyuşlar olarak görürken, bâtil kıraati asılsız rivayetler olarak sınıflandırmaktadır.¹⁵⁴

Sâbûnî, *et-Tibyân fî 'ulumi'l-Kur'ân*, adlı eserinde kıraatlerin tasnifi ve tanımları konusunda farklı âlimlerin görüşlerini aktararak kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Bilhassa Süyûtî ve Kadı Celâleddîn el-Bulkînî gibi isimlerin tasniflerini naklederek konunun çok boyutluluğunu ortaya koymaktadır. Ancak kıraatlerin sahihliğinin belirlenmesinde İbnü'l-Cezerî'nin nahiv kurallarına uygunluk, Mushaf'a muvafakat ve sahih senet gibi üç temel şartını esas alması, onun bu alandaki yönteminin ana eksenini oluşturmaktadır.¹⁵⁵ Sâbûnî'nin *Keşfu'l-iftirâ'ât fî Risâleti't-tenbîhât havle Safveti't-Tefâsîr* isimli eserinde şâz ve bâtil kıraat ayrımını netleştirmesi, kıraatlerin rivayet değeri üzerinden değerlendirilmesindeki hassasiyeti göstermektedir.

Sâbûnî'nin eserinde şâz ve bâtil kıraatler arasında yaptığı net ayrım, onun kıraat ilmine yaklaşımındaki rivayet merkezli titizliğini ortaya koymaktadır. Bu ayrım üzerinden değerlendirildiğinde, müellifin eserlerinde şâz kıraatlere yer verme biçimi daha iyi anlaşılmaktadır. Sâbûnî, şâz kıraatleri genellikle tefsir etme amacıyla kullanmakta; bu kıraatleri doğrudan tercih edilen okuma biçimi olarak değil, bir âyetin anlamını açıklayıcı, destekleyici veya farklı yorumlara kapı aralayan yardımcı unsurlar şeklinde ele almaktadır.¹⁵⁶ Bu yaklaşım, onun şâz kıraatleri muteber kıraatler arasında görmediğini ancak ilmî ve tefsiri değer taşıdığına dikkate aldığını göstermektedir. Şâz kıraatlerin

¹⁵² Sâbûnî, *et-Tibyân*, 59; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/10.

¹⁵³ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 59.

¹⁵⁴ Sâbûnî, *Keşfu'l-iftirâ'ât*, 32.

¹⁵⁵ Sâbûnî, *et-Tibyân*, 59-60.

¹⁵⁶ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/11; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/54.

aktarımında genellikle râvi senedine atıf yapmadan, “قُرئ okundu” gibi ifadelerle işarette bulunması da bu metinlere temkinli ve ihtiyatlı bir şekilde yaklaştığının göstergesidir.¹⁵⁷

1.2.2. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Kıraatleri Aktarma Metodu

Bu bölümde öncelikle Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin, Kur'ân'ın ilk muhatapları olan sahâbe ve ardından gelen nesillerin kıraatlerine nasıl yer verdiği aktarılacaktır. Ardından, kıraatlerin nispet edildiği imam ve râvilere yer vermesi birer örnek üzerinden ele alınacaktır. Ayrıca, kıraatleri dayandığı Arap lehçelerinin isimleri, şehir ya da bölgelere atıfta bulunup bulunmadığı değerlendirilecektir. Kıraatlerle olan ilişkisi bağlamında sahâbeye ait şahsi Mushaflara Sâbûnî'nin ne şekilde değindiği de bu başlık altında ele alınacaktır. Sâbûnî'nin, ele aldığı kıraat farklılıkları *Safvetü't-tefâsîr* ve *Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî 'l-ahkâm mine 'l-Kur'ân* isimli eserlerinde yer almakta olup bu bölümde hangi raviye veya imama nispet ettiği hususundaki yaklaşımı birer örnek ile genel hatlarıyla ortaya konacaktır.

1.2.2.1. Sahâbe Nesli ve Sonraki Nesillerin (Tâbiîn ve Tebeu't-Tâbiîn) Okuyuşlarına Yer Vermesi

Sahâbe ve tâbiîn nesli, kıraat ilminin teşekkül sürecinde yer almıştır. Hz. Muhammed'den Kur'ân'ı öğrenen sahâbîler, farklı bölgelere yerleşmeleriyle birlikte öğrendikleri kıraatleri bulundukları coğrafyalarda aktarmışlardır. Bu durum, kıraat farklılıklarının yayılmasını mümkün kılmıştır. Sahâbîlere isnad edilen rivayetler kıraatlerin sened bakımından temel dayanaklarından biri kabul edilmiştir. Sonraki nesiller ise sahâbenin ve tâbiînin ilmi mirasını devralarak kıraatlerin aktarılmasında rol oynamıştır. Bu dönemde kıraat halkaları oluşmuş, sahâbîlere dayanan isnad zincirleriyle kıraat ilmi nesilden nesile aktarılmıştır.¹⁵⁸

Muhammed Ali es-Sâbûnî, kimi yerlerde kıraat farklılıkları, sahâbe veya tâbiîn isimlerini zikrederek kıraatleri takdim etmektedir. Onun bu yaklaşımı, söz konusu atıfların tarihi ve rivayet değeri taşıdığına işaret etmektedir. Bu durum, kıraat farklılıklarının vahyin muhatabı olan sahâbe ve sonraki nesiller üzerinden de değerlendirildiğini göstermektedir. Sahâbe ve sonraki nesillere ait isimleri zikrettiği örneklere yer verecek olursak:

¹⁵⁷ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 2/11, 2/164.

¹⁵⁸ Âlu İsmail, *İlmü'l-kıraat*, 71-97.

- Abdullah bin Mes'ud: "قراءة ابن المسعود (وَتُومِهَا)"¹⁵⁹
- Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693): "وقرأ ابن كثير وابن عمر وأبو" ¹⁶⁰"الدرداء (مَلِك) بفتح الميم مع كسر اللام
- Ebû Abdurrahman es-Sülemî: "وقرأ السلمي (رَشَدًا) بفتح الراء و الشين" ¹⁶¹
- Mücahid b. Cebr (ö. 103/721): "وقرأ مجاهد و ابن محيصن (السِرَاط) بالسین علی الأصل" ¹⁶²
- Ebû Recâ (ö. 105/723-24) ve Ebü'l-Abbâs el-Mufaddal (ö. 178/794): "وقرأ يعقوب وأبو" ¹⁶³"الرجاء والمفضل (تَقِيَّةً) بالياء المشددة وزنها فعيلة والتاء بدل من الواو
- Zeyd b. Ali (ö. 122/740): "وقرأ زيد بن علي (رَبِّ الْعَالَمِينَ) بالنصب على المدح أي أمدح رب" ¹⁶⁴"العالمين
- Ebü'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709) ve İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742): "وقرأ الزهري" ¹⁶⁵"والأعمش بضم الجيم وسكون الميم (الْجُمُعَة) وهي لغة تميم، وقرأ العالية و النخعي (الْجُمُعَة) بضم الجيم مع الفتح وهي ثلاث لغات
- Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814): "وقرأ سفيان بن عُيَيْنَةَ (الْحَمْدُ لِلَّهِ) بالنصب" ¹⁶⁶

Sâbûnî, kıraat farklılıklarını ele alırken sahâbe Mushaflarına atıf vererek kıraatlerin meşruiyetini temellendirir. Nitekim "النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ" Peygamber, mü'minlere kendi canlarından daha önce gelir" âyetinde¹⁶⁷ geçen "وَأَزْوَاجُهُ" kıraat şekline ilaveten, Ebû Su'ûd'dan aktarım yaparak "وَهُوَ أَبٌ لَهُمْ" ifadesinin de okunduğunu belirtir ve akabinde, bu kıraatin İbn Mes'ûd'un kıraatinde yer aldığını, ayrıca Übey b. Ka'b'ın Mushaf'ında da bulunduğunu belirtmektedir. Sonrasında ilgili kıraati tefsir etmektedir.¹⁶⁸

Sonuç olarak, Sâbûnî'nin sahâbe ve sonraki nesile atıfla kıraat farklılıklarını aktarması, onun kıraatleri rivayet değeri taşıyan unsurlar olarak ele aldığını göstermektedir. Sahâbe Mushafına ve rivayet zincirlerine yaptığı göndermeler, kıraatlerin meşruiyetini temellendirme olarak değerlendirilebilir. Bu yaklaşım, Sâbûnî'nin kıraat farklılıklarını hem tarihsel süreklilik hem de ilmi isnad çerçevesinde anlamlandırdığını göstermektedir.

¹⁵⁹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/54.

¹⁶⁰ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/32.

¹⁶¹ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/312.

¹⁶² Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/33.

¹⁶³ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/285.

¹⁶⁴ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/32.

¹⁶⁵ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/415.

¹⁶⁶ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/203.

¹⁶⁷ Ahzâb, 33/6.

¹⁶⁸ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/203.

1.2.2.2. Kıraat İmamı veya Râvi Okuyuşlarına Yer Vermesi

Muhammed Ali es-Sâbûnî, kıraat farklılıklarını aktarırken sıklıkla kıraat imamlarının veya onların râvilerinin isimlerine yer vermektedir. Bu tür atıflar, okuyuşun sened açısından dayandığı şahsiyeti belirtme işlevi görmek ve söz konusu vecihlerin kabul edilebilirliğini desteklemektedir. Bu yönüyle, kıraat farkları belirli isimlerle ilişkilendirilerek isnad yapısı korunmaktadır. Sâbûnî, on dördlü sistem içerisinde yer alan imam ve râvilerin tamamına yer vermemiş olsa da birçoğunun ismini zikretmiştir. Onun on dört kıraat imamı veya onların râvilerinin isimlerini zikrettiği örneklerle yer verecek olursak:

- Nâfi‘ b. Abdurrahman el-Leysî: “وَقَرَأَ نَافِعٌ (ثَلَاثَةً قُرْوَ) بِكَسْرِ الْوَاوِ وَشَدَّهَا مِنْ غَيْرِ هَمْزٍ”¹⁶⁹
- Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Abdillâh el-Kıbtî (Verş):¹⁷⁰ “(اللَّائِي) قَرَأَ (وَرَشَ) بَيَاءَ مُخْتَلَسَةً”¹⁷¹
- Ebû Ma‘bed Abdullâh b. Kesîr b. Amr ed-Dârî: “وَقَرَأَ ابْنُ كَثِيرٍ بِالْكَسْرِ (إِنْ صَدُّوْكُمْ) عَلَى أَنَّهَا”¹⁷²
- Ebû'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh el-Bezzî(ö. 250/864): “قَرَأَ الْبَزِّيُّ (يَا بُنَيَّ)”¹⁷³
- Ebû ‘Amr Zebbân b. el-Alâ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî: “وَقَرَأَ أَبُو عَمْرٍو (قُلِ الْعَفْوَ)”¹⁷⁴
- Ebû İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî: “وَقَرَأَ ابْنُ عَامِرٍ (تُنْسِخُ) بِضَمِّ النُّونِ وَكَسْرِ”¹⁷⁵

¹⁶⁹ Sâbûnî, *Revâi‘u l-beyân*, 1/229.

¹⁷⁰ Nâfi‘ b. Abdurrahman’ın iki meşhur râvisinden biridir. Hocasının, onun çabuk ve çevik hareketlerinden dolayı kendisine “vereşân” adını verdiği, bu ifadenin zamanla “Verş” şekline dönüştüğü aktarılmaktadır. Sâbûnî de bu lakap ile eserinde Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Abdillâh el-Kıbtî’ye yer vermektedir. Detaylı bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, “Verş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/63.

¹⁷¹ Sâbûnî, *Revâi‘u l-beyân*, 2/188.

¹⁷² Sâbûnî, *Revâi‘u l-beyân*, 1/378.

¹⁷³ Lokmân sûresindeki “يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ” *Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar, azmedilmeye değer işlerdir*” âyetinde yer alan “يَا بُنَيَّ” ifadesinde kıraat ihtilafı mevcuttur. Bu kıraat farklılığı Bezzî’ye “يَا بُنَيَّ” şeklinde nispet edilmektedir. Sâbûnî, burada yer alan kıraat farklılığını eserinde Bezzî’ye nispet ederken “يَا بُنَيَّ” şeklinde aktarmaktadır. Ancak kıraat ve tefsir eserlerinde Bezzî’ye nispet edilen okuyuş, Sâbûnî’nin eserinde yer alan aktarımdan farklıdır. Detaylı bilgi için bk. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/289; Endelüsî, *el-Bahrü l-muhît*, 8/413; Sâbûnî, *Revâi‘u l-beyân*, 2/178.

¹⁷⁴ Sâbûnî, *Revâi‘u l-beyân*, 1/192.

¹⁷⁵ Sâbûnî, *Revâi‘u l-beyân*, 1/67.

- Ebû Bekr Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî: “وقرأ عاصم (تَبَيَّنُهَا) بالنون وهي”¹⁷⁶ **تون التعظيم**
- Ebû Ömer Hafs b. Süleymân b. el-Mugîre el-Esedî (ö. 180/796): “وروي عن حفص (بَالُغُ)”¹⁷⁷ **بالإضافة**
- Ebû Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî: “وقرأ حمزة (إِلَّا أَنْ)”¹⁷⁸ **يُخَافُ) بضم الياء مبنياً للمجهول**
- Ebû Muhammed Hâlef b. Hişâm b. Sa'leb (Tâlib) el-Esedî el-Bağdâdî el-Bezzâr (ö. 229/844): “وقرأ حمزة والكسائي وخلف (يَظَاهِرُونَ) بفتح الياء وتشديد الظاء وألف:”¹⁷⁹
- Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâi el-Kûfî: “وقرأ حمزة والكسائي، وخلف بحذف”¹⁸⁰ **فِيهِن (وَلَا تَقْتُلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يَقْتُلُوَكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَتَلْتُمْ)**
- Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'kâ' el-Mahzûmî el-Medenî: “وقرأ أبو جعفر بن القعقاع بالبناء”¹⁸¹ **لِلْمَفْعُولِ وَالتَّشْدِيدِ (إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ)**
- Ebû Muhammed Ya'kûb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî: “وقرأ يعقوب (تَبَيَّنَتْ)”¹⁸² **بِالْبِنَاءِ لِلْمَفْعُولِ**
- Ebû Hafs Ömer b. Abdirrahmân b. Muhaysın es-Sehmî (ö. 123/741): “وقرأ ابن محيصن”¹⁸³ **(أَشَدُّ وَطَاءً) بفتح الواو، والطاء، وبالمَدِّ**
- Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728): “وقرأ الحسن (أَوْ نُسْكَ) بسكون السين:”¹⁸⁴
- Ebû Muhammed Süleymân b. Mihrân el-Kûfî (ö. 148/765): “وقرأ الأعمش (إِنَاءَةً) بالمدة بعد”¹⁸⁵ **النون**

Sonuç olarak Sâbûnî, kıraat farklılıklarını işlerken çoğunlukla kıraat imamlarının veya râvilerinin ismini doğrudan zikrederek okuyuşun senedine eklemektedir. Bu yöntem, kıraatlerin sıhhatini destekleme ve rivayet zincirini koruma işlevi görmektedir. Sâbûnî'nin eserlerinde Nâfi', Verş, İbn Kesîr, Bezzî, Ebû 'Amr, İbn Âmir, Âsım, Hafs, Hamza, Kisâi, Halef, Ebû Ca'fer, Ya'kûb, İbn Muhaysın, Hasan-ı Basrî ve A'meş gibi imam ve râvilere yaptığı atıflar, onun on dört kıraatin çoğuna doğrudan veya dolaylı

¹⁷⁶ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/229.

¹⁷⁷ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/428.

¹⁷⁸ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/229.

¹⁷⁹ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/374.

¹⁸⁰ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/158.

¹⁸¹ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/111.

¹⁸² Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/289.

¹⁸³ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/453.

¹⁸⁴ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/171.

¹⁸⁵ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/253.

şekilde temas ettiğini göstermektedir. Bu durum, onun kıraat farklılıklarını sadece lafzî değil, aynı zamanda sened merkezli bir yaklaşımla değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

1.2.2.3. Şehir/Bölge İsimlerine veya Arap Lehçelerine Atıf Vermesi

Hicaz, Irak, Şam, Mısır ve Endülüs gibi bölgeler, kıraat mekteplerinin teşekkül ettiği ilmî merkezler arasında yer almaktadır.¹⁸⁶ Bu coğrafi merkezlerde Kur’ân-ı öğreten kârinin benimsemiş olduğu okuyuş, kıraat farklılıklarının aktarımında rol oynamıştır. Muhammed Ali es-Sâbûnî, kıraat farklılıklarını değerlendirirken çoğu zaman imam ve râvi, sahâbe, sahâbe Mushaf’ı veya sonraki nesillerin isimlerini öne çıkarsa da yer yer bu okuyuşların dayandığı şehir veya bölge halklarını ve Arap lehçelerini de vurgulamaktadır. Bu durum, kıraatlerin sadece bireysel rivayet farkları değil, aynı zamanda belli dil topluluklarının kullanımıyla şekillenen farklı tilavet biçimleri olduğunu ortaya koymaktadır.

Hicaz bölgesi, Kur’ân’ın ilk nazil olduğu coğrafya olması bakımından kıraat ilmi açısından öneme sahiptir. Sâbûnî’nin atıflarında “Kureyş lehçesi”,¹⁸⁷ “Medine ehli”,¹⁸⁸ “Hicaz lehçesi”,¹⁸⁹ ve “Hicaz ehlinin lehçesi”¹⁹⁰ gibi ifadelerle yer verildiği görülmektedir.

Irak bölgesine bakıldığında ise, Basra ve Kûfe şehirleri kıraat ilminin kurumsallaştığı merkezler olarak öne çıkmaktadır. Sâbûnî, “Kûfe ehli”,¹⁹¹ “Kûfe kurrâsı”,¹⁹² “Kûfeliler”¹⁹³ ve “Basralı kurrâ”¹⁹⁴ gibi ifadelerle bu merkezlere ait okuyuşlara yer vermektedir. Bu yönüyle Sâbûnî, kıraat farklılıklarını ele alırken sadece isnad bakımından değil, Arap dilinin bölgesel lehçeleri ve gramer kuralları çerçevesinde de değerlendirmeler yapmaktadır.

Sonuç olarak, Sâbûnî’nin kıraat farklılıklarını değerlendirirken yalnızca râvi ve imam isimlerine değil aynı zamanda bu kıraatlerin dayandığı bölgelere, şehir halkına ve lehçelere de atıfta bulunması, onun meseleyi coğrafi bağlam içerisinde değerlendirdiğini

¹⁸⁶ Âlu İsmail, *İlmü’l-kıraat*, 161-164.

¹⁸⁷ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/33.

¹⁸⁸ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/312.

¹⁸⁹ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/83.

¹⁹⁰ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 2/289.

¹⁹¹ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/323.

¹⁹² Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/37.

¹⁹³ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/84.

¹⁹⁴ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/38.

göstermektedir. Hicaz ve Irak gibi bölgelerin ilmi mirası, kıraatlerin aktarımında belirleyici olurken bu husus rivayetlerin meşruiyetini pekiştirmektedir.

1.2.3. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Kıraatleri İşleme Metodu

Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm ve Safvetü't-tefâsîr* adlı eserinde kıraat farklılıklarına çeşitli şekillerde yer vermektedir. Onun kıraat kullanımı genellikle bilgi aktarma amacı taşımakta olup, bazı örneklerde yalnızca kıraat farklılığı belirtilmekte, herhangi bir açıklamaya gidilmemektedir. Bazı durumlarda ise kıraat farkları; kelimenin kökeni, sarf ve nahiv kuralları gibi dil bilimsel unsurlar çerçevesinde açıklanmaktadır. Ayrıca yer yer kıraatler arasında kendi tercihinine işaret eden yorumlara da rastlanmaktadır. Bu bağlamda bazı âyetlerde müfessirlerin kıraatlere dair görüşlerine de yer verilmekte; bu görüşler genellikle kıraat veçhini açıklayıcı bir biçimde aktarılmaktadır.

1.2.3.1. Kıraatleri Sadece Nakletmekle Yetinmesi

Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine 'l-Kur'ân* adlı eserinde kıraat farklılıklarına yer verirken bazı örneklerde herhangi bir açıklama yapmaksızın yalnızca farklı kıraati nakletmekle yetinmektedir. Bu tür nakillerde kıraat farkının anlam, gramer yapısı veya hüküm açısından etkisi üzerinde durulmaz; farklılık yalnızca lafzî düzeyde aktarılır. Örnek verecek olursak:

Tevbe sûresindeki “*Eğer yoksulluktan korkarsanız, Allah dilerse lütfuyla sizi zengin kılar*” âyetinde¹⁹⁵ yer alan “*عَائِلَةً*” kelimesinde kıraat ihtilafı mevcuttur.¹⁹⁶ Ebû Hayyan (ö. 549/1155), bu kıraat ihtilafını, “İbn Mes‘ûd ve onun arkadaşlarından Alkame ‘*عَائِلَةً*’ şeklinde okumuşlardır. Bu kelime ‘*العاقبة*’ kelimesi gibi mastar olabilir ya da hazfedilmiş bir ismin sıfatı olup ‘*fakir bir hâlde*’ anlamında hâl konumunda da olabilir” şeklinde değerlendirmektedir.¹⁹⁷ Sâbûnî’nin “Tevbe sûresi 28. âyeti cumhur, ‘*وَإِنْ خِفْتُمْ عَائِلَةً*’ şeklinde okudu. ‘*عَائِلَةً*’ ve ‘*عَايِلَةً*’ şeklinde de okundu” şeklindeki kıraat ihtilafına ilişkin ifadeleri, Ebû Hayyân’ın detaylı tahliliyle karşılaştırıldığında, meseleyi yüzeysel bir şekilde ele aldığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Tevbe, 9/28.

¹⁹⁶ Endelüsi, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/398.

¹⁹⁷ Endelüsi, *el-Bahru 'l-muhît*, 5/398.

¹⁹⁸ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 1/414.

Eserde bazı kıraat farklılıkları, bilgi unsuru olarak aktarılmaktadır. Bu gibi durumlarda Sâbûnî, kıraat farklarını ilgili âyetin açıklaması kapsamında zikretmekte; ancak bu farklılıkların anlam veya hüküm üzerindeki etkilerine dair ayrıntılı bir değerlendirmeye gitmemektedir. Bunları çoğunlukla harekeleme veya harf yapısındaki değişimler üzerinden sunmaktadır.¹⁹⁹ Bu duruma örnek verecek olursak:

Talak sûresindeki “ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ ” *Apaçık bir hayasızlık yapmaları dışında onları (bekleme süresince) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar*” âyetinde²⁰⁰ yer alan “مُبَيَّنَةٍ” kelimesinde kıraat ihtilafı mevcuttur.²⁰¹ Râzî, bu kelimeye meydana gelen kıraat ihtilafına dair “مُبَيَّنَةٍ” kelimesini fethayla okuyan kimseye göre anlamı, delillerle ispatlanmış demektir. “مُبَيَّنَةٍ” kelimesi yani hüccetlerle açıklanmış demektir” açıklamasıyla anlam analizinde bulunmaktadır.²⁰² Sâbûnî, “Cumhur ‘مُبَيَّنَةٍ’ kelimesini kesre ile okudu. İbn Kesîr ve Ebû Bekr ‘مُبَيَّنَةٍ’ kelimesini fetha ile okudu” ifadeleriyle ilgili kıraattaki farkı, sadece harekeleme üzerinden izah etmektedir.²⁰³

1.2.3.2. Müfessirlerin Kıraat Farklılıklarına Dair Görüşlerine Yer Vermesi

Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân fî tefsîri âyâtî’l-ahkâm* adlı eserinde kıraat farklılıklarını ele alırken zaman zaman hem dil bilimsel açıklamalara hem de müfessirlerin görüşlerine yer vermektedir. Bu yönüyle eser, kıraat farklılıklarını yalnızca nakleden bir yapıdan ibaret olmayıp yer yer bu farklılıkları açıklayıcı kısa notlar ile desteklemektedir.

Eserde dil bilimsel açıklamalara başvuru örneklerde, genellikle kelimenin kökeni, yapısı ya da nahiv ve sarf kuralları çerçevesinde izahlar yer almaktadır. Bu açıklamalar, çoğu zaman kıraat tercihini gerekçelendirmekten ziyade, kıraat farkının anlam üzerindeki etkisini göstermek amacıyla sunulmaktadır. Sâbûnî, kıraat farklılıklarını yalnızca nakletmekle yetinmeyip aynı zamanda lafız-anlam ilişkisi bağlamında dilsel yansımalarını da ele almış olmaktadır. Bu tür açıklamalar eserde, kıraatlerin dilsel yönünü vurgulayan kısa notlar şeklinde yer almakta; o, genellikle müfessirlerin dil bilimsel yorumlarına atıf veya aktarımda bulunmaktadır. Bazı kelimelerin i‘rab yönünden durumu ve sarf yapısına dair ayrıntılarda, müfessirlerin

¹⁹⁹ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/51, 1/171, 1/192, 1/229, 1/266, 1/275-276, 1/312, 1/323, 1/345, 1/356, 1/378, 2/335, 2/390, 2/327, 2/442.

²⁰⁰ Talâk, 65/1.

²⁰¹ Dimyâtî, *İthâf*, 546.

²⁰² Ebû ‘Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1999), 30/561.

²⁰³ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 2/427.

görüşlerine yer verilmekte; bu yorumlar aracılığıyla kıraat farkları açıklanmaya çalışılmaktadır.²⁰⁴

Bu duruma, Muhammed sûresindeki “حَتَّىٰ إِذَا أَتَخْتَمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فِيمَا مَنَّا بَعْدَ وَامًا” *Nihayet onları çökertip etkisiz hale getirdiğinizde bağı sıkı bağlayın (sağ kalanlarını esir alın). Artık bundan sonra (esirleri) ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin*” âyetinde²⁰⁵ yer alan “وَامًا فِدَاءً” ibaresindeki kıraat ihtilafı örnek verilebilir.²⁰⁶ Sâbûnî bu kıraat farklılığını, “Allah ‘وَامًا فِدَاءً’ şeklinde buyurdu. Bu kelimeyi cumhur med ile okumuştur. İbn Kesîr ise ‘وَامًا فِدَى’ şeklinde fetha ile kısa olarak okumuştur. Bu kelime tıpkı ‘عَصَى’ kelimesi gibidir” şeklinde açıkladıktan sonra Ebû Hâtim ve Şihâb’ın görüşlerine yer vermektedir. Onun aktarımları, “Ebû Hâtim, onu kasr ile okumak câiz değildir. Çünkü bu, ‘فَادِيْتَه’ fiilinin mastarıdır” ve “Şihâb şöyle demiştir: Onun bu sözüne itibar edilmez; zira Ferrâ bu kelime için dört lehçe rivayet etmiştir. Bunlar fetha ve kesre ile birlikte hem med ile hem de kasr ile okunmaktadır” şeklindedir.²⁰⁷

Benzer şekilde, eserde müfessirlerin kıraat farklılıklarına dair görüşlerine de yer verilmektedir. Bu tür nakiller, çoğunlukla kıraat farkının âyetin anlamı ya da hükümle ilişkisi üzerindeki etkisini ortaya koymak amacıyla yapılmaktadır. Sâbûnî’nin ilgili görüşü benimsediğine ya da ona itiraz ettiğine dair açık bir değerlendirme çoğu zaman yer almamaktadır. Sıklıkla “dedi ki” ya da “denilmiştir ki” gibi genel ifadelerle yapılan bu aktarımlar, ilgili görüşe işaret etmekle birlikte, genellikle eserde tartışma ya da karşılaştırmalı analizin yer verildiği gözlemlenmemiştir.²⁰⁸

Bu duruma örnek olarak, Bakara sûresinin “وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَنُ وَلَئِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ” *Oysa Süleyman (büyü yaparak) küfre girmedir. Fakat şeytanlar, insanlara sihri ve (özellikle de) Babil'deki Hârût ve Mârût adlı iki meleğe ilham edilen (sihr)i öğretmek suretiyle küfre girdiler*” âyetinde²⁰⁹ geçen “الْمَلَكَيْنِ” kelimesine dair kıraat ihtilafı örnek verilebilir.²¹⁰ Bu kelimenin “الْمَلَكَيْنِ” *iki melek*

²⁰⁴ Sâbûnî, *Revâi‘u’l-beyân*, 1/32, 1/50-51, 1/67, 1/111, 1/158, 1/192, 1/210, 1/275, 1/300-301, 1/385, 2/11, 2/59, 2/75, 2/203, 2/212, 2/224, 2/252-253, 2/288-289, 2/308, 2/321-322, 2/373, 2/390, 2/401, 2/415; Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/34.

²⁰⁵ Muhammed, 47/4.

²⁰⁶ Dimyâtî, *İthâf*, 506.

²⁰⁷ Sâbûnî, *Revâi‘u’l-beyân*, 2/321-322.

²⁰⁸ Sâbûnî, *Revâi‘u’l-beyân*, 1/32, 1/50, 1/67, 1/111, 1/158, 1/192, 1/210, 1/275, 1/300-301, 1/385, 2/11, 2/59, 2/75, 2/203, 2/212, 2/224, 2/252-253, 2/288-289, 2/308, 2/321-322, 2/373, 2/390, 2/401, 2/415; Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/54.

²⁰⁹ Bakara, 2/102.

²¹⁰ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhîd*, 1/527.

mi yoksa “الملَكَيْنِ iki hükümdar” mı olduğu yönündeki farklı okuyuşlar, anlam açısından önemli bir ayrışma ortaya koymaktadır. Sâbûnî, bu bağlamda İbn Cevzî (ö. 597/1201) ve Kurtubî’den aktarımlar yapmaktadır. O, İbn Cevzî’nin “Cumhurun okuyuşu, yani ‘الملَكَيْنِ iki melek’ şeklindeki kıraat daha doğrudur” ifadesine yer verirken, Kurtubî’den ise şu nakli yapmaktadır: “Bazı kıraat imamlarından ‘الملَكَيْنِ’ kelimesinin iki insana, yani âdemoğlundan iki kişiye işaret ettiği kıraati de nakledilmiştir”. Bu örnekte olduğu gibi, müellif hem kıraat ihtilafına hem de müfessirlerin konuya ilişkin yorumlarına yer vermekle birlikte, bu görüşleri tartışmaya açmamakta ve hangi yorumun tercih edildiğine dair açık bir yönlendirme yapmamaktadır.²¹¹

Bu yönüyle Sâbûnî’nin müfessir görüşleriyle kıraat farklılıklarını zaman zaman ele aldığı; ancak bu açıklamaların sınırlı düzeyde kaldığı ve eserin geneline yayılan bir yorum alanı oluşturmadığı gözlemlenmektedir. Bu tür aktarımlar, âyet bağlamına göre değişkenlik gösteren örnekler üzerinden gerçekleşmekte ve genellikle açıklayıcı mahiyette kalmaktadır.

1.2.3.3. Kıraatler Arasında Tercihle Bulunması

Tercih, kelime kökeni itibariyle “*daha ağır ve üstün olmak*” anlamına gelen “رَجَحَ” fiilinden türeyen bir kelimedir, iki seçenek arasında birini üstün görerek seçmeyi ifade etmektedir.²¹² Kıraat ilmi bağlamında tercih; senet yönünden daha sahih, Arap diline ve Resm-i Mushaf’a daha uygun olan kıraat vecihleri arasından birini öne çıkarmak anlamında kullanılır.²¹³ Ancak bu, diğer vecihleri geçersiz saymak değildir.²¹⁴ Tercih yapanlar genellikle “أَفْصَحَ”, “أَشْهَرُ” ve “أَقْوَى” gibi tafdîl kalıplarıyla tercihlerini belirtmişlerdir.²¹⁵

Bu minvalde, Bakara sûresindeki “*Biz ما نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا*” *herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz*” âyetinde²¹⁶ “نَنْسَخُ” kelimesinde kıraat

²¹¹ Sâbûnî, *Revâi‘u l-beyân*, 1/50-51.

²¹² Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd Cevherî, *Tâcü l-luga ve sıhahu l-‘Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar (Beyrut: Dâru l-İlm li l-Melayin, 1990), 1/364.

²¹³ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne ‘an me‘ânî l-kirâ‘ât*, ed. Abdulfettâh İsmail Şelebî (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1977), 91.

²¹⁴ Cafer Yıldız, “İlk Üç Asırda Kıraatlerde Tercih Olgusu: Râvi ve İmam olarak Halef Örneği”, *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (15 Eylül 2024), 510.

²¹⁵ Aydın Kudat, *Kıraatleri Hücetlendirmede Dilbilim Olgusu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2016), 510.

²¹⁶ Bakara, 2/106.

ihtilafı mevcuttur.²¹⁷ Sâbûnî, bu kelimeye dair tercihini açıkça zikretmektedir. İlk önce o, kıraatteki okuyuş farklılığını kârisine nispet ederek “Cumhur, ‘مَا نُنْسَخُ مِنْ آيَةٍ’ ayetini ‘نَسَخَ’ fiilinden türeyen ‘نُنْسَخُ’ şeklinde (ن) harfi fetha ile okuyarak kıraat etmiştir. İbn Âmir ise bu kelimeyi dört harfli ‘أَنَسَخَ’ fiilinden türeyen ‘نُنْسَخُ’ şeklinde (ن) harfini damme, (س) harfini ise kesre ile okuyarak kıraat etmiştir” açıklamaktadır.²¹⁸ Bu farklılıkla ilgili olarak Tabersî’den (ö. 548/1154) aktarım yapmaktadır.²¹⁹ Tabersî, iki kıraatin anlam bakımından birbirine yakın olduğunu, “نَسَخَ” ve “أَنَسَخَ” fiillerinin yapısal fark dışında anlamca aynı kabul edilebileceğini belirtir.²²⁰ Ancak yine de bu iki kıraat arasında tercih yapan Sâbûnî, “نَسَخَ” şeklindeki okuyuşun lafız itibariyle daha açık ve anlam açısından daha anlaşılır olduğunu ifade etmiş; böylece anlam açıklığını tercih gerekçesi olarak ortaya koymuştur.²²¹

Sonuç olarak tercih, sadece bir veçhin öne çıkarılması değil, aynı zamanda bu tercih işleminin hangi kriterlere dayanarak yapıldığının izahıdır; nitekim Sâbûnî’nin örneğinde olduğu gibi, tercih gerekçesi olarak lafzî sadelik ve anlamın açık seçik oluşu gibi hususlar öne çıkarılarak tercih açıkça ifade edilmektedir.

1.2.3.4. Kıraatleri Hüccetlendirme Metodu

Kıraatleri hüccetlendirme faaliyeti, iki temel amaca yönelik olarak şekillenmektedir. Bunlardan ilki, farklı kıraat vecihlerinin sıhhatini tespit ve tevsik etmeye; ikincisi ise bu vecihler arasından birini tercih etmeye yöneliktir. Her iki amaç da belirli hüccet unsuruna dayanır. Bu unsurlar arasında en başta gelenler, sahih sened, Resm-i Mushaf’a uygunluk ve Arap dili kurallarına muvafakattir.²²²

Kıraatlerin farklı vecihlerinden her birinin hücceti bulunmaktadır. Bu hüccetler; kıraat vecihlerinin kendisi, Kur’ân âyetleri, sahih rivayetler, sebab-i nüzûl, Mushaf hattı ve özellikle Arap dil biliminin çeşitli alanlarında ortaya konulan kurallar ile desteklenmektedir.²²³

²¹⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/219.

²¹⁸ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/67.

²¹⁹ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/67.

²²⁰ Ebû Ali Emînüddîn (Emînü’l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *Mecma ‘u’l-beyân* (Dâru’l-Ulûm, 2005), 1/247.

²²¹ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/67.

²²² Kudat, *Kıraatleri Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu*, 137.

²²³ Kudat, *Kıraatleri Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu*, 139.

Muhammed Ali es-Sâbûnî, eserlerinde kıraat farklılığını değerlendirirken zaman zaman bunları; Kur’ân âyetleri, rivayetler, şiir, dilbilim açıklamaları ve esbâb-ı nüzûl gibi ölçütlere dayalı olarak hüccetlendirmektedir. Bu ölçülere örnekler verecek olursak:

Sâbûnî, kimi zaman kıraat farklılıklarını zikrettikten sonra anlamın bağlamla olan tutarlılığını göz önünde bulundurarak başka âyetleri delil olarak sunmuştur. Örneğin, Azhâb sûresindeki “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ” *Ey iman edenler! Mü’min kadınları nikahlayıp, sonra onlara dokunmadan (cinsel ilişkide bulunmadan) kendilerini boşadığınızda, onlar üzerinde sizin sayacağınız bir iddet hakkınız yoktur*” âyetinde²²⁴ geçen “مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُونَهَا” ifadesinde cumhurun kıraatini verdikten sonra Sâbûnî, açıklamada bulunur ve ardından İbn Kesîr²²⁵ ve diğerlerinin “تَعْتَدُونَهَا” şeklindeki kıraatini aktarır. O, Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) bu farklı kıraatleri, Bakara sûresi 231. âyetindeki “وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوا” *Haklarına tecaviüz edip zarar vermek için onları tutmayın*” ifadesiyle ilişkilendirdiğini nakleder. Zemahşerî’ye göre burada geçen “لِّتَعْتَدُوا” ifadesinde “haksızlık” anlamına gelen “اعتداء” kastedilmiştir. Bu bağlamda ikinci kıraat, başka bir âyetin anlamı ile desteklenerek yorumlanmıştır.²²⁶

Sâbûnî, kıraatleri delillendirirken hadis kaynaklarına da müracaat etmiştir. Nûr sûresinin “الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً” *Zina eden erkek ancak, zina eden veya Allah’a ortak koşan bir kadınla evlenir*” âyetinde²²⁷ geçen “الزَّانِي لَا يَنْكِحُ” ifadesini, bazı kurrâ “يَنْكِحُ” kelimesini cezimle, bazıları ise harekeli olarak okumuşlardır. Eğer cezimle okunursa bu kıraat nefiy (yani inkâr) anlamı taşıırken, harekeli okuyuş nehiy (yani yasaklama) manasına gelir. Âyetin nüzûl sebebi cezimle olan okuyuşu desteklerken, “لَا تُنْكِحُ الْبِكْرَ حَتَّى تُسَآذَنَ” *Bakire (kız) izini alınmadan nikâhlanmaz*” hadisi harekeli olan kıraati teyit etmektedir.²²⁸

Sâbûnî, kimi durumlarda ise delillendirirken kurrânın çoğunluğunun görüşünü esas almaktadır. O, bu çerçevede sıkça “cumhur” ifadesini kullanmış, ancak delillendirmesini çoğu zaman yedi kıraat imamının rivayetleriyle sınırlamıştır. Fâtîha

²²⁴ Azhâb, 33/49.

²²⁵ İbn Kesîr’in ravileri tarafından ona “تَعْتَدُونَهَا” veya “تَعْتَدُونَهَا” şeklinde okuduğu nispet edilmektedir. Sâbûnî ise burada “تَعْتَدُونَهَا” ifadesini cumhura, “تَعْتَدُونَهَا” ifadesini ise İbn Kesîr’e nispet etmektedir. Detaylı bilgi için bk. İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-seb’a*, 522.

²²⁶ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 2/212.

²²⁷ Nûr, 24/3.

²²⁸ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 2/6.

sûresinin “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” *Hamd, Âlemlerin Rabbi, Allah 'a mahsustur*” âyetinde²²⁹ yer alan “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ifadesinde Süfyân b. Uyeyne'ye (ö. 198/814) isnat edilen nasb ile kıraati zikrettikten sonra, “Nasb olması, ‘أَحْمَدُ اللَّهِ’ takdiriyle masdar üzerine caizdir” açıklamasını yapmaktadır. Ardından Ebû Hayyân'dan, ref' ile okunuşun anlam açısından daha uygun olduğu ve bu sebeple yedi kıraat imamının ittifakla ref' kıraati tercih ettiğini nakletmekte ve cumhurun kıraatini delillendirerek sunmaktadır.²³⁰

Sâbûnî'nin kıraat delillendirdiği bir diğer yöntem ise nahiv cihetinden açıklamalardır. Ahzâb sûresinin “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرٍ” *Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (vakitli vakitsiz) Peygamber'in evlerine girmeyin, çağrıldığınız zaman girin. Yemeği yiyince de hemen dağılın*” âyetinde²³¹ geçen “إِلَى طَعَامٍ غَيْرٍ نَاطِرِينَ إِنَاءً” ifadesinde “غَيْرٍ” kelimesi cumhura göre nasb ile hâl konumunda okunur. Buna karşılık İbn Ebî Able'nin (ö. 152/769) kıraati, “غَيْرٍ” şeklinde kesreli olup “الطَّعَامُ” kelimesinin sıfatıdır. Bu durumda zamirin “إِنَاءً” kelimesine dönmesi gerektiği vurgulanır. Zemahşerî zamiri “أَنْتُمْ غَيْرِ نَاطِرِينَ إِنَاءً” şeklinde takdir ederken, Ebû Hayyân ise eğer zamir açıkça zikredilmeyecekse hazfın Kûfe ekolünce caiz olduğunu belirtir. Bu tür nahiv yorumları, kıraatlerin anlam bakımından tutarlılığını belirlemede rol oynamaktadır.²³²

Kıraatlerin hüccetlendirilmesinde müfessirlerin görüşleri de önemli bir yere sahiptir. Eserlerinde Sâbûnî müfessirlerin görüşlerine sıkça müracaat etmiştir. Örneğin, Sâd sûresindeki “إِذْ نَادَى رَبُّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ” *Hani o, Rabbine, 'Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu' diye seslenmişti*” âyetinde²³³ geçen “بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ” ifadesinde cumhur, “بِنُصْبٍ” şeklinde (ن)harfi damme, (ص) harfi ise sükûn ile okumuştur. Hasan-ı Basrî “بِنُصْبٍ”, bazıları ise “بِنُصْبٍ” şeklinde okumuşlardır. Sâbûnî, bu farklı kıraatleri zikrettikten sonra Taberî'nin “Bu kıraatlerden doğru olanı, şehir ehlinin kıraati olup (ن) harfinin damme, (ص) harfinin sükûn ile okunduğu kıraattir” sözünü aktararak ilgili kıraati, müfessir yorumuna dayandırmıştır.²³⁴

²²⁹ Fâtiha, 1/2.

²³⁰ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 2/32.

²³¹ Ahzâb, 33/53.

²³² Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 2/252-253.

²³³ Sâd, 38/41.

²³⁴ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 2/308.

Arap şiiri de kıraat farklılıklarının hüccetlendirilmesinde başvuru olan önemli delil kaynaklarından biridir. Zira sahih kıraatin temel şartlarından biri, kıraatin Arap dili kaidelerine uygun olmasıdır. Bu nedenle klasik dönemde Arap dili otoriteleri, şiiri dilin kurallarını tespit etmede ve kıraatlerin sağlamlığını değerlendirmede esas almışlardır.²³⁵ Nitekim, Vâkıa sûresindeki “ فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ ” Yıldızların yerlerine yemin ederim ki, - eğer bilerseniz, gerçekten bu, büyük bir yemindir-” âyetinde²³⁶ yer alan “ فَلَا أُقْسِمُ ” ifadesinde kıraat ihtilafı mevcuttur.²³⁷ Sâbûnî’nin bu ifadeye dair değerlendirmesinde bu yöntem açıkça görülmektedir. Cumhur, bu ifadeyi (لا) edatını uzatarak ve onu olumsuzluk anlamında kabul ederek okumuştur. Hasan-ı Basrî ise, (ل) ile (لِ) arasındaki (لِ) harfini okumadan “ فَلَا أُقْسِمُ ” şeklinde kıraat etmiş; böylece baştaki (ل) harfi yemin anlamında değerlendirilmiştir. Bu kıraat, bazı nahiv âlimlerinin yemin edatının hâl fiili üzerine gelmesini câiz görmeleri esasına dayanmaktadır. Bu görüşe örnek olarak “ والله ليخرج زيد ” Vallahi Zeyd kesinlikle çıkar” ifadesine yer verilmektedir. Ayrıca klasik Arap şiirinden şu beyit delil olarak nakledilir: “ لِيَعْلَمَ رَبِّي أَن بَيْتِي وَاسِعٌ ”.²³⁸ Sâbûnî’nin kıraat hüccetlendirmesinde Arap dilinin edebî mirasından yararlandığı görülmektedir.²³⁹

Sâbûnî’nin başvurduğu metotlardan biri de âyetin nüzûl sebebine dayanarak anlam açıklamaları yapmaktır. Zira birçok âyetin iniş sebebi, lafzî yapının ötesine geçerek âyetin anlamı, bağlamı ve hükmü hakkında ipuçları sunmaktadır. Sâbûnî, bu yöntemi kıraat farklılıklarının anlaşılması ve gerekçelendirilmesinde nüzûl sebebini - detaylandırmadan- zikretmiştir. Bu doğrultuda o, Nûr sûresindeki “ وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ ” İçinizden varlık ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere (kendi mallarından bir şey) vermeyeceklerine yemin etmesinler” âyetinde²⁴⁰ geçen “ وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ ” ifadesi üzerinde durmaktadır. Sâbûnî “Cumhur bu kelimeyi “يَأْتَلِ” şeklinde, yani “يَفْتَعِل” vezninde okudu. Hasan-ı Basrî ve Ebû’l-Âliye (ö. 90/709) ise kelimeyi “ وَلَا ” şeklinde, hemzesi fetha ile okunan ve lâm harfi şeddeli, “يَتَعَلِّ” vezninde olan “تَأَلَّى” fiilinin muzâri hâli olarak kıraat etmişlerdir” Sâbûnî, ikinci okuyuşun “حلف yemin etmek” anlamına geldiğini belirtir ve bu anlamı desteklemek üzere bir beyit zikreder. Ayrıca o, Ebû Ubeyde’nin, kelimenin kökünü “الآلُو” anlamıyla açıkladığını ve bu kökü destekleyen

²³⁵ Kudat, *Kırâatleri Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu*, 167.

²³⁶ Vâkıa, 56/75.

²³⁷ Endelüsü, *el-Bahru’l-muhît*, 10/91.

²³⁸ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 2/362.

²³⁹ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/111, 2/75.

²⁴⁰ Nûr, 24/22.

Âl-i İmrân Sûresi 118. âyetindeki “لَا يَأْتِيَنَّكُمْ حَبَالٌ” ifadesine yer vermektedir. Sâbûnî, ilgili âyetin nüzûl sebebinin “يَتَأَلَّ” şeklindeki kıraati desteklediğini ifade etmektedir.²⁴¹

Sonuç olarak, Sâbûnî kıraat farklılıklarını ele alırken âyetin bağlamı, hadisler, nüzûl sebepleri, gramer kuralları, müfessir görüşleri ve Arap şiiri gibi çeşitli kaynaklara başvurmuş; bu unsurlar aracılığıyla farklı okuyuşları açıklamış ve hüccetlendirmiştir.

²⁴¹ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 2/75.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED ALİ ES-SÂBÛNÎ'NİN TEFSİR ESERLERİ BAĞLAMINDA KIRAAT FARKLILIKLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Kur'ân-ı Kerîm'in anlam derinliği ve yoruma açıklığı, tarih boyunca farklı ilmi disiplinlerin konusu olmuş, bu bağlamda kıraat farklılıkları da tefsir ilminin temel meselelerinden biri olarak önem arz etmiştir. Kıraatler arasındaki farklılıklar hem lafız hem de mana düzeyinde Kur'ân'ın zenginliğine katkıda bulunmakta; dil, anlam ve hüküm boyutunda çeşitli yorum imkânları doğurmaktadır. Çağdaş tefsir âlimlerinden Muhammed Ali es-Sâbûnî, kaleme aldığı eserlerinde kıraat farklılıklarına yer vererek, bu çeşitliliğin tefsir ilmindeki yansımalarını ele almış; *Safvetü't-tefâsîr* ve *Revâi'ü'l-beyân fi tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân* adlı eserinde, kıraat farklılıklarının anlam örgüsüne ve telaffuza etkisini aktarmaktadır. Bu bölümde, Sâbûnî'nin tefsir metodolojisi çerçevesinde kıraat farklılıklarını ele alış tarzı; usûl ve ferşten kaynaklanan farklılıklar başlıkları altında aktarılmakta ve bu farklılıkların onun tefsir eserindeki yansımaları ortaya konulmaktadır.

2.1. Usûlden Kaynaklanan Kıraat Farklılıklarının Değerlendirilmesi

Kur'ân-ı Kerim lafızlarının eda farklılıkları, genel olarak usûlden kaynaklanan farklılıklar çerçevesinde ele alınmaktadır. Dabbâ' (ö. 1886/1961), bu tür farklılıkların otuz yedi başlık altında tasnif edilebileceğini belirtmiştir. Bu başlıklar arasında “*izhâr, idgam, iklâb, ihfâ, sîla, med, tevessût, kasr, işbâ', tahkîk, teshîl, ibdâl (iki kısım), iskât, nakl, tahfîf, feth, imâle, taklîl, terkîk, tefhîm, tağlîz, ihtilâs, tetmîm, irsâl, teşdîd, teşkîl, vakf, sekte, kat', iskân, revm, işmam, hazf, yâü'l-izâfe ve yâü'z-zâide*” gibi kaideler yer almaktadır.²⁴²

Usûlî ihtilafların başlıca iki özelliği öne çıkmaktadır: İlki fonetik özellik taşımaları, ikincisi ise Kur'ân'ın bütününde geçerli olmalarıdır. Bu sebeple, fonetik farklılıklar Mushaf hattına yansıtılmamış; daha çok sözlü rivayet geleneğiyle korunarak günümüze ulaşmıştır.²⁴³

²⁴² Ali Muhammed Dabbâ', *el-İdâ'e fî beyâni usûli'l-kirâ'e bi'n-nisbe li'l-kurrâ'i'l-'aşere* (Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1999), 10.

²⁴³ Kenan Aklan, *İbâziyye'de Kıraat Tasavvuru* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2024), 89; İsmail Durmuş, “Arap Dili ve Lehçeleri Açısından Kıraatler” (Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-IV (Kırâat İlmi ve Problemleri), İstanbul, 2001), 437; Süleyman Yıldız, *İmâmiyye Şîası'nın Kıraat Tasavvurları: Klasik Dönem Tûsî ve Tabersî Örneği* (Ankara: İlâhiyât, 2020), 131.

Sâbûnî'nin *Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân* adlı eserinde usûl/fonetikten kaynaklanan farklılıklara değindiği tespit edilmiştir. Ancak, bu türden farklılıkların tamamına değil, yalnızca bazı türlerin örneklerine, yapılan incelemenin neticesinde yer verdiği anlaşılmaktadır. Bu bölümde, eserde tespit edilen usûlî farklılıklar Sâbûnî'nin yer verdiği örnekler ile ele alınacaktır.

2.1.1. İhtilâs

Lügat anlamı itibariyle “*kapıp almak*” veya “*zorla ele geçirmek*” demek olan ihtilâs,²⁴⁴ kıraat ilminde harekeyi süratle seslendirmek veya harekenin üçte ikisini telaffuz edip üçte birini hafzetmek suretiyle icra edilen bir okuyuşu ifade etmektedir.²⁴⁵

Ahzâb sûresinin “*وَمَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمْ إِلَىٰ تَظَاهُرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ*” *Kendilerine zihâr yaptığınız eşlerinizi de anneleriniz yapmamıştır*” âyetinde²⁴⁶ yer alan “*إِلَىٰ*” ifadesinde kıraat ihtilâfı mevcuttur.²⁴⁷ Kâlûn ve Kunbül, bu sûrede, Mücâdele ve Talâk sûrelerinde “*إِلَىٰ*” ifadesini hemze ile (ي) harfî olmaksızın “*إِلَآءِ*” şeklinde kıraat etmişlerdir. Verş, kesresi ihtilâs ile telaffuz edilen (ي) harfî ile okumuştur. Bezzi ve Ebû ‘Amr ise hemze yerine sakın (ي) ile okumuşlardır.²⁴⁸

Sâbûnî, “Cumhur, *الَّذِي تَظَاهَرُونَ مِنْهُنَّ*” ifadesini hemzeyle ve ardından bir (ي) harfiyle okumuştur. Ebû ‘Amr, hemze yerine sakın bir (ي) harfiyle *اللاي* şeklinde okumuştur, bu Kureyş lehçesidir. Verş ise kesresi ihtilâsla telaffuz edilen bir (ي) harfiyle okumuştur” açıklamasında bulunmaktadır.²⁴⁹

2.1.2. İdgam

Kıraat ve Arap dili kaynaklarında detaylı biçimde ele alınan idgam, kelimelerin telaffuzu sırasında sesler arasında oluşan etkileşimin bir sonucudur. Bu bağlamda çalışmada sadece müfessirin aktardığı örneklerle sınırlı bir açıklama yapılacaktır.

İdgam, sözlükte “*bir şeyi diğerine katmak ve iç içe geçirmek*” anlamına gelir.²⁵⁰ Kıraat ilmi literatüründe ise, mahreç ve sıfat yönünden aynı olan veya mahreçleri aynı

²⁴⁴ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Darû Sâdır, 1993), 6/65.

²⁴⁵ Fatih Çollak, “Revm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/32.

²⁴⁶ Ahzâb, 33/4.

²⁴⁷ Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzu'l-meânî min Hirzi'l-emânî fî'l-kıraâtî's-seb'*, thk. İbrahim Adve Avd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 644.

²⁴⁸ Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr*, 8/452.

²⁴⁹ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 2/188.

²⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/202-203.

sıfatları farklı yahut mahreç ve sıfat bakımından birbirine yakın iki harfin birleşerek tek bir harf gibi telaffuz edilmesi anlamında kullanılmaktadır.²⁵¹

Kıraat kaynaklarında idgam konusu genel olarak idgam-ı sagîr ve idgam-ı kebîr olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir. İdgam-ı sagîr, birinci harfin sakin (harekesiz), ikinci harfin ise harekeli olduğu durumlarda gerçekleşen idgam türüdür. İdgam-ı kebîr ise her iki harfin de harekeli olduğu durumlarda yapılan idgamı ifade etmektedir.²⁵²

İdgam başlığı altında zikredilecek ilk örnek, Mücâdele sûresinin “قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ” *Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah’a şikâyetinde bulunan kadının sözünü işitmiştir*” âyetidir.²⁵³ Bu ayette yer alan “قَدْ سَمِعَ اللَّهُ” ifadesinde usûlî ihtilaf mevcuttur.²⁵⁴ Cumhur, “قَدْ سَمِعَ” ifadesini izhâr ile okurken Ebû ‘Amr, Hamza, İbn Muhaysın ise idgam ile kıraat etmektedirler.²⁵⁵

Sâbûnî, “قَدْ سَمِعَ اللَّهُ” burada (د) harfinin izhâr ile okunduğunu aktarır. O, Ebû ‘Amr, Hamza ve Kisâî’nin ise (د) harfini (س) harfine idgam ettiğini belirtir. Akabinde ise o, bu durumu aktarımda bulunarak şöyle açıklar: Kisâî, (د) harfini izhâr ile okuyan kimsenin dili acemidir, yani o Arap değildir” şeklinde izahatta bulunmaktadır. Buna karşın Âlûsî, bu durumun itibar edilecek bir husus olmadığını, idgam ve izhâr ile okumanın sahih ve mütevatir olduğunu belirtmiştir. Âlûsî’ye göre cumhur izhâr ile okumaktadır.²⁵⁶ Sâbûnî, bu örnek ile idgam-ı sagîre eserinde yer vermektedir.

İkinci örnek, Bakara sûresindeki “وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ” *Her kim de gönülünden koparak bir hayır işlerse şüphesiz, Allah onu bilir, karşılığını verir*” âyetinde²⁵⁷ yer alan ve kıraat ihtilafı bulunan “تَطَوَّعَ” ifadesidir.²⁵⁸ Cumhur, “تَطَوَّعَ” şeklinde (ت) harfi ve (ع) harfini fetha hareke üzerine kıraat etmiştir. Hamza ve Kisâî ise bu ifadeyi (ي) harfi ile, (ع) harfini cezm ederek ve (ت) harfini (ط) harfine idgam suretiyle “يَطَوَّعَ” şeklinde okumuşlardır.²⁵⁹

²⁵¹ Muhammed A’lâ Tehânevî, *Keşşâf-u istilâhâtî’l-funûn ve’l-‘ulûm*, thk. Ali Dehrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/21.

²⁵² İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/274-275.

²⁵³ Mücâdele, 58/1.

²⁵⁴ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/3.

²⁵⁵ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 10/120.

²⁵⁶ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 2/373.

²⁵⁷ Bakara, 2/158.

²⁵⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/223; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hamdân el-Hemedânî İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi’l-kırâ’âti’s-seb’*, thk. Abdülâl Sâlim Mekrem (Beyrut: Dâru’s-Şurûk, 1979), 118.

²⁵⁹ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 90.

Sâbûnî, “Cumhur, ‘وَمَنْ تَطَّوَعْ’ ifadesini (ت) harfi ile ve (ع) harfini fetha üzere okuyarak mazi siğasında, ‘تَطَّوَعْ’ şeklinde okumuştur. Hamza ve Kisâî ise ‘وَمَنْ يَطَّوَعْ’ ifadesini (ي) harfi ile ve (ع) harfi cezmedilmiş olarak muzâri siğada okumuştur. Ancak burada (ت) harfi, (ط) harfine yakınlığından dolayı idgam edilmiştir” açıklamasında bulunarak idgam-ı kebîre örnek vermektedir.²⁶⁰

2.1.3. Teşdîd ve Tahfîf

Teşdîd, sözlükte “*zayıf bir şeyi kuvvetlendirme*” veya “*sağlamlaştırma*” anlamlarına gelmektedir.²⁶¹ İstilahî tanımı ise bir harfî mud‘af olarak telaffuz etmektir. İbnü’l-Cezerî bu ibareyi “*Harfin mahrecinin gerekli şekilde iki kere çıkarılması*” şeklinde tanımlamıştır.²⁶²

Tahfîf, sözlükte ağırlığın zıddı olan “*hafif*” anlamına gelmektedir.²⁶³ İstilahî karşılığı, (◌) harflerindeki bağın hafifedilmesi veya şeddeli olan harfin tek harf gibi okunmasıdır.²⁶⁴

Bakara sûresindeki “وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٌ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ *Fakat şeytanlar, insanlara sihri ve (özellikle de) Babil'deki Hârût ve Mârût adlı iki meleğe ilham edilen (sihr)i öğretmek suretiyle küfre girdiler*” âyetinde²⁶⁵ yer alan “وَلَكِنَّ” ifadesi teşdîd veya tahfîf ile kıraat edilmektedir.²⁶⁶ İbn ‘Âmir, Hamza, Kisâî ve Halef tahfîf ile “لَكِنَّ” şeklinde okurken, cumhur teşdîd ile “وَلَكِنَّ” şeklinde kıraat etmektedir.²⁶⁷ Sâbûnî, Hamza ve Kisâî’nin tahfîf ile cumhurun ise teşdîd ile okuduğunu belirtmiştir.²⁶⁸

2.2. Ferşten Kaynaklanan Kıraat Farklılıklarının Değerlendirilmesi

Kıraat literatüründe sıkça karşılaşılan kavramlardan biri olan ferşü’l-hurûf, kıraat farklarının kelime veya cümle düzeyinde anlamda meydana gelen farklılık türünü ifade etmektedir. Genellikle kök harflerde, harekelerde veya kelimenin tamamında görülen bu farklar, nahiv veya sarf kurallarına bağlı açıklansa dahi rivayet yoluna dayanarak günümüze ulaşmaktadır. Bu bölümde, kıraat farklılıklarını sarf, nahiv ve belagat ilimlerini göz önüne alarak inceleyeceğiz.

²⁶⁰ Sâbûnî, *Revâi‘u’l-beyân*, 1/98.

²⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 3/232.

²⁶² Dabbâ’, *el-İdâ‘e fî beyâni usûli’l-kırâ‘e*, 32.

²⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 9/79.

²⁶⁴ Dabbâ’, *el-İdâ‘e fî beyâni usûli’l-kırâ‘e*, 27.

²⁶⁵ Bakara, 2/102.

²⁶⁶ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 108-109.

²⁶⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/219.

²⁶⁸ Sâbûnî, *Revâi‘u’l-beyân*, 1/50.

Ferşî farklılıklar, Arapçanın farklı lehçelerinin ve Kur'ân'ın kolaylaştırılma hikmetinin bir tezahürü veya sözlü rivayetin çeşitliliği olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle ferşî farklılıklar, Kur'ân'ın lafzî olarak çok yönlülüğünü ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle ferşî farklılıklar hem dil bilimsel hem de tefsir eserlerine yansıyan yönüyle incelenabilmektedir.

2.2.1. Kıraat Farklılıklarının Nahiv İlmi Açısından Değerlendirilmesi

Bu kısımda, kıraat farklılıklarının nahiv ilmi perspektifinden değerlendirilmesi yapılmakta; fiil, isim ve harflerle ilgili ortaya çıkan i'rab ve yapı farklılıkları incelenmektedir.

2.2.1.1. Fiille İlgili Nahiv İhtilafları

Bu başlık altında, kıraatlerde görülen fiillere ilişkin nahiv ihtilafları; muzâri fiilin i'rabı, fiil-fail uyumu ve fiilin malum veya meçhul oluşu gibi başlıklar üzerinden incelenmektedir.

2.2.1.1.1. Muzâri Fiilin İrabı

Arapçada fiiller geniş zaman veya gelecek zamanı ifade ediyorsa muzâraat harfleriyle çekimlenir.²⁶⁹ Bu fiillerin başına harf veya edatlar getirilerek, zamansal ve anlamsal yeni boyutlar kazandırılabilir.²⁷⁰ Hangi harf veya edatın getirildiğine bağlı olarak, bu öğeler fiilin i'rabını da etkilemektedir. İrap bakımından merfû olan muzâri fiil, başına nasb veya cezm edatı aldığında mansub veya meczûm hâle gelir.²⁷¹ Muzâri fiilin i'rabındaki bu değişim, kıraat imamlarının okuyuşlarında da gözlemlenmektedir. Durumu, Sâbûnî'nin eserlerinde yer verdiği meczûm veya merfû okuyuş örneği üzerinden tahlil edecek olursak:

Nûr sûresindeki *الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرَكَةً* "Zina eden erkek ancak, zina eden veya Allah'a ortak koşan bir kadınla evlenir" âyetinde²⁷² yer alan *لَا يَنْكِحُ* "evlenemez" ifadesini Amr b. 'Ubeyd (ö. 144/761) *لَا يَنْكِحُ* "evlenmesin" şeklinde (ح) harfini cezm ederek -nehiy anlamıyla- okumaktadır.²⁷³

²⁶⁹ Hüseyin Günday - Şener Şahin, *Arapça Dilbilgisi: Sarf Bilgisi: Modern Anlatım Dili Tablolarla Destekli* (Cağaloğlu-İstanbul: Alfa, 2016), 7.

²⁷⁰ Günday - Şahin, *Arapça Dilbilgisi*, 48.

²⁷¹ Hüseyin Günday - Şener Şahin, *Arapça Dilbilgisi: Nahiv Bilgisi* (Cağaloğlu-İstanbul: Alfa, 2015), 99.

²⁷² Nûr, 24/3.

²⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/318; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûnî'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986), 3/213.

Sâbûnî, Nûr sûresindeki bu kıraat farklılığını şu şekilde açıklar: “Allah, لَا الرَّأْيِي” böyle buyurmaktadır. Bazı kurrâ, ilgili yerde ‘يَنْكِحْ’ evlenmesin’ şeklinde okuyarak (ح) harfini cezm eder ve onlar, bu kıraati nehiy -yasaklama- anlamında değerlendirir”. O, ilgili kıraat ihtilafına dair Amr b. ‘Ubeyd’in ismini açıkça zikretmemekte ve kıraat farklılığını, müzâri fiili cezm eden edat ile izah etmektedir.²⁷⁴

2.2.1.1.2. Fiil-Fail Uyumu

Arapça da cümle yapısı incelendiğinde karşımıza, fiil cümlelerinde fiil ile fail arasındaki uyum öne çıkmaktadır. Bu uyuma göre fiil, faile göre gâib-muhatap-mütekellim sığayla çekilebilir. Kârilerin okuyuşunda meydana gelen farklılıklardan biri de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bu hususa dair Sâbûnî’nin eserinde tespit edilen örnekler üzerinden durumu tahlil edecek olursak:

İlk örnek, çoğunluğun gâib sığayla ve bir kısım kârilerin ise muhatap sığayla okuduğu fiil ve tercih edilen faili üzerinedir. Bakara sûresindeki “وَأَنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ” Şüphesiz kendilerine kitap verilenler, bunun Rabblerinden (gelen) bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir” âyetinde²⁷⁵ geçen “عَمَّا يَعْمَلُونَ” ifadesindeki fiilde kıraat ihtilafı mevcuttur.²⁷⁶ Bu kıraat farklılığı cumhur tarafından gâib sığayla okunmuş ve bu okuyuşta ehli kitap fail kabul edilmiştir. İbn Âmir, Hamza ve Kisâî ise bu fiili muhatap sığayla okumuş; bu kıraatte hem ehli kitap hem de Hz. Muhammed (s.a.v.)’in ümmeti fâil olarak değerlendirilmiştir.²⁷⁷

Sâbûnî, Bakara sûresindeki bu kıraat farklılığını şu şekilde tahlil etmektedir: “Cumhur, ‘وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ’ şeklinde (ي) harfiyle okudu. Bu okuyuş, Ehl-i Kitaba yönelik bir vaide işaret etmektedir. Hamza ve Kisâî ise ‘عَمَّا تَعْمَلُونَ’ şeklinde (ت) harfiyle okudu; bu okuyuşta hem kâfirlere hem de mü’minlere yönelik bir vaide vardır”²⁷⁸

İkinci örnek, çoğunluğun muhatap sığayla, kimi kârilerin ise gâib sığayla okuduğu fiil ve tercih edilen fail üzerinedir. Bakara sûresinin “وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ” Bununla birlikte (ey erkekler), sizin vazgeçmeniz takvaya (Allah’a karşı gelmekten sakınmaya) daha

²⁷⁴ Sâbûnî, *Revâi‘u l-beyân*, 2/11.

²⁷⁵ Bakara, 2/144.

²⁷⁶ İbnü l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/217.

²⁷⁷ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi l-Kur‘ân*, thk. Ahmed el-Bereddûnî - İbrahim Etfeyyiş (Kahire: Dâru l-Kütübi l-Misriyye, 1964), 2/161; Ebû Muhammed İbn Atıyye, *el-Muharreru l-veciz fi tefsiri l-Kitâbi l-Azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru l-Kütübi l-İlmiyye, 2001), 2/12; Râzî, *Mefâtihu l-gayb*, 4/106.

²⁷⁸ Sâbûnî, *Revâi‘u l-beyân*, 1/83.

yakındır” âyetindeki²⁷⁹ “وَأَنْ تَعْفُوا” ifadesini cumhur, muhatap siğayla kıraat etmiştir. Ebû Nehîk ve Şa‘bî ise bu fiili ğâib siğayla okumuşlardır. Ğâib siğayla yapılan okuyuşta, zamir âyette geçen “*nikâh bağı elinde bulunan kimse*” ifadesine dönmekte; burada tek bir şahıs değil, bu sığata sahip tüm bireyleri ifade eden cins isim kastedilmektedir.²⁸⁰ Muhatap siğayla okunan kıraatte kadın veya muhatap hâlinde bulunan kimselere işaret etmektedir. Kurtubî, muhatap siğayla kastedilenin kadınlar olmadığını ifade etmektedir.²⁸¹

Sâbûnî, bu örnek ile alakalı cumhurun “وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى” şeklinde ve bazı kârilere tarafından “وَأَنْ يَغْفُوا” şeklinde (ي) harfî ile okunduğunu belirtmektedir.²⁸² O, âyette yer alan fiildeki hitabın umumi olduğunu, erkek ve kadınları kapsadığını belirtir.²⁸³

Üçüncü örnek, Nûr sûresindeki “وَلَا يَأْتِلِ أَوْلُوا الْفُضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ” içinizden varlık ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere (kendi mallarından bir şey) vermeyeceklerine yemin etmesinler. Onlar affetsinler, vazgeçip iyi muamelede bulunsunlar” âyetinde²⁸⁴ geçen “وَلْيَغْفُوا وَلْيَصْفَحُوا” fiillerin ğâib ve muhatap siğayla okunmasına yöneliktir. Cumhur bu fiilleri ğâib siğayla “وَلْيَغْفُوا وَلْيَصْفَحُوا” şeklinde, Süfyân b. Hüseyin, Esmâ bint Yezîd (ö. 30/650) ve Hasan-ı Basrî muhatap siğayla “وَلْيَغْفُوا وَلْيَصْفَحُوا” okumaktadırlar. Muhatap siğa hazır bulunan kimseler için hitap şeklinde bir emirdir.²⁸⁵

Sâbûnî, “وَلْيَغْفُوا وَلْيَصْفَحُوا”, cumhur (ي) ile okudu. Hasan-ı Basrî²⁸⁶ ve Süfyân b. Hüseyin muhatap siğayla (ت) ile okudu. Bu okuyuş, şu ayetle ‘أَلَا تَحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ’ uygunluk arz etmektedir” şeklinde tahlil etmektedir.²⁸⁷ O, ilgili yeri “وَلْيَغْفُوا عَمَّا كَانَ

²⁷⁹ Bakara, 2/237.

²⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmi*, 3/208; Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 2/540.

²⁸¹ Kurtubî, *el-Câmi*, 3/208.

²⁸² Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/266.

²⁸³ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/128.

²⁸⁴ Nûr, 24/22.

²⁸⁵ Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 8/25.

²⁸⁶ Sâbûnî, bu bilgiyi aktarırken İbnü'l-Cevzî'ye atıf vermektedir. Atıf verdiği eser olarak “التفسير ابن جوزي” ismini zikretmektedir. Bu bilgiyi müfessirin en bilindik eseri olan *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* isimli eserinden teyit etmek isterken bu bilginin birebir yer almadığı fark edilmiştir. Bununla beraber *İthâfû fuzalâ'i'l-beşer fî (bi)'l-kırâ'âti'l-erba'ate* ‘aşer isimli eserde Hasan-ı Basrî'ye “بكر اللام فيهما” şeklinde bir nispet söz konusudur. Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/75; krş. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, thk. ‘Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: y.y., 1422), 3/286; Dimyâtî, *İthâf*, 410.

²⁸⁷ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 2/75.

إِسَاءَةً مِنْهُمْ مِنْ جَرَمٍ، وَلِيَصْفَحُوا عَمَّا بَدَر مِنْهُمْ مِنْ إِسَاءَةٍ
oldukları kötülüğü bağışlasınlar” şeklinde gâib sığayla tefsir etmektedir.²⁸⁸

2.2.1.1.3. Fiilin Malum veya Meçhul Olması

Cümlede işi yapan özne açıkça belirtilmişse bu tür fiillere malum fiil denir. Eğer işi yapan özne belirtilmemişse ya da özne yerine nâibi fail kullanılmışsa, bu tür fiiller meçhul fiil olarak adlandırılır.²⁸⁹

Kıraat imamları, Kur’ân’da geçen bazı fiilleri malum veya meçhul okumuşlardır. Bu bağlamda, Sâbûnî’nin eserlerinde yer alan bazı örnekler aşağıda sunulacaktır.

Birinci örnek, Bakara sûresindeki “وَلَا يَحِلُّ لَكُم أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُفِيمَا حُدُودَ اللَّهِ (Evlilikte) tarafların Allah’ın belirlediği ölçüleri koruyamama endişeleri dışında kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şeyi geri almanız sizin için helal olmaz” âyetinde²⁹⁰ yer alan “يَخَافَا” fiilinin malum veya meçhul okunmasına yöneliktir.²⁹¹ Bu fiili cumhur, “يَخَافَا” şeklinde malum okurken; Hamza bu fiili, “يُخَافَا” şeklinde meçhul kıraat etmektedir. Malum okunan kıraatte zamir ile “erkek ve kadın eşler” kastedilmektedir. Meçhul okunan kıraatte hazf olan failin “valiler ve hâkimler” olduğu ifade edilmektedir.²⁹²

Sâbûnî bu kıraat ihtilafına yönelik “Cumhur, ‘إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُفِيمَا حُدُودَ اللَّهِ’ şeklinde okudu. Hamza, ‘إِلَّا أَنْ يَخَافَا’ şeklinde (ي) harfini dammeyle meçhul bina edilmiş olarak okudu” açıklamasında bulunmaktadır.²⁹³ O âyette geçen fiilin failini “erkek ve kadın eş” olarak tefsir etmeyi tercih etmektedir.²⁹⁴

İkinci örnek, Bakara sûresindeki “وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ Öyle bir günden sakının ki, o gün hepiniz Allah’a döndürülüp götürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı amellerin karşılığı verilecek ve onlara asla haksızlık yapılmayacaktır” âyetinde²⁹⁵ yer alan “تُرْجَعُونَ” fiilinin meçhul veya malum sığayla okunmasına yöneliktir. Kıraat imamlarının çoğu âyette geçen fiili “تُرْجَعُونَ” şeklinde meçhul okurken Ebû ‘Amr ise “تُرْجَعُونَ” şeklinde malum okumaktadır.²⁹⁶ Malum

²⁸⁸ Sâbûnî, *Safvetü’l-tefâsîr*, 2/789.

²⁸⁹ Günday - Şahin, *Arapça dilbilgisi*, 297.

²⁹⁰ Bakara, 2/229.

²⁹¹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/225.

²⁹² Kurtubî, *el-Câmi’*, 3/137; Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 2/471.

²⁹³ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/229.

²⁹⁴ Sâbûnî, *Safvetü’l-tefâsîr*, 1/123.

²⁹⁵ Bakara, 2/281.

²⁹⁶ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/249; Kurtubî, *el-Câmi’*, 3/372.

olan okuyuşun anlamı, Gâşiye sûresindeki “ إِنْ إِلَيْنَا إِيَابُهُمْ ” Şüphesiz onların dönüşü ancak bizedir” âyetin²⁹⁷ anlamı gibidir.²⁹⁸

Sâbûnî örnekteki âyeti “Cumhur Bakara sûresi 281. âyette ‘يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ’ yer alan (ت) harfini damme ile okudu. Ebû ‘Amr ise onu fetha ile ‘تُرْجَعُونَ’ şeklinde okudu” bu şekilde tahlil etmektedir.²⁹⁹ O, âyette yer alan fiili meçhul formda “أَيُّ أَحْذَرُوا يَوْمًا” “سترجعون فيه إلى ربكم Rabbimize döndürüleceğiniz bir günden korkun.” şeklinde tefsir etmektedir.³⁰⁰

Üçüncü örnek, Nisâ sûresinin “إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا” *Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, ancak ve ancak karınlarını dolduraya ateş yemiş olurlar ve zaten onlar çılgın bir ateşe (cehenneme) gireceklerdir*” âyetindeki³⁰¹ “سَيَصْلُونَ” fiilinin malûm veya meçhûl olarak okunmasına dair kıraat farklılığıdır.³⁰² Kıraat imamlarının çoğunluğu bu fiili malûm olarak “سَيَصْلُونَ” şeklinde kıraat etmişken, İbn Âmir ve Ebû Bekir ise meçhul olarak “سَيَصْلُونَ” şeklinde okumuşlardır.³⁰³

Sâbûnî, “Cumhur, Nisa sûresi 10. âyeti ‘وَسَيَصْلُونَ سَعِيرًا’ okudu. İbn Âmir ve Âsım ‘وَسَيَصْلُونَ’ meçhul yapı ile okudu” kıraat farklılığını izah ederek hangi kârinin nasıl okuduğunu aktarmakla yetinmiştir.³⁰⁴

2.2.1.2. İsimle İlgili Nahiv İhtilafları

İsimlerle ilgili nahiv ihtilafları, çoğunlukla bir ismin mecrûr, mansûb, merfû‘ veya izâfetli-izâfetsiz okunması şeklinde ortaya çıkmaktadır. İsimlerde meydana gelen bu nahiv farklılıkları, cümleye anlam açısından çeşitli farklılıklar katmaktadır. Bu bölümde, isimlerdeki nahiv ihtilaflarına genel olarak değinilmiş; ilgili farklılıklar, Sâbûnî’nin görüşleri çerçevesinde ele alınarak onun bu konudaki yaklaşımı tespit edilmeye çalışılmıştır.

²⁹⁷ Gâşiye, 88/25.

²⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmi*’, 3/372.

²⁹⁹ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/276.

³⁰⁰ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/148.

³⁰¹ Nisâ, 4/10.

³⁰² İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/247.

³⁰³ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhîr*, 3/531.

³⁰⁴ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 1/312.

2.2.1.2.1. İsmi Ref veya Nasb ile Okunması

İsimlerdeki kıraat farklılıkları, nahiv ilminden hareketle i‘rab yönünden incelendiğinde, kârielerin bu isimleri damme veya fetha harekesiyle okuduğu görülmektedir. Bu durum, ismin cümle içindeki konumuna (fail, mübtada, mef‘ûl veya haber) doğrudan etki etmektedir. Aşağıda bu duruma dair bazı örnekler sunulacaktır.

İlk örnek, Bakara sûresindeki “وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ” *Yine sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: ‘İhtiyaçtan arta kalanı’* âyetinde³⁰⁵ yer alan “الْعَفْوَ” kelimesindeki kıraat ihtilafıdır.³⁰⁶ Cumhur tarafından fetha harekeyle “الْعَفْوَ” şeklinde okunarak, takdir edilen “يُنْفِقُونَ” fiiline mef‘ul olmaktadır. Ebû ‘Amr’ın kıraatında ise “الْعَفْوَ” damme harekeyle okunarak, takdir edilen “الْمُنْفَقُ” kelimesine mübtada olarak kabul edilmekte, “الْعَفْوَ” ise haber olarak değerlendirilmektedir. Âyet, takdir edilen fiil ve mübtada ile farklı anlamlar kazanmaktadır. Cumhurun kıraatında “مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ” *Neyi infak ederler? De ki: Artanı infak ederler*” anlamı kazanırken; Ebû ‘Amr’ın kıraati ise “مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ” *Neyi infak ederler? De ki: Infak edilmesi gereken, artandır*” şeklinde değerlendirilmektedir.³⁰⁷

Sâbûnî, Bakara sûresindeki bu kıraat farklılığına ilişkin olarak, “Cumhur nasb ile Ebû ‘Amr ise ref ile kıraat etmiştir” ifadesine yer vermektedir. Ayrıca, Ebû ‘Amr’ın kıraatini açıklarken şu değerlendirmeyi yapar: “Bu kıraate göre âyetin anlamı: ‘Neyi infak ediyorlar? De ki: Infak edilen, artandır’”.³⁰⁸

İkinci örnek, Nûr sûresindeki “وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ” *Eşlerine zina isnat edip de kendilerinden başka şahitleri olmayanlara gelince, onların her birinin şahitliği; kendisinin doğru söyleyenlerden olduğuna dair, Allah adına dört defa yemin ederek şahitlik etmesi, beşinci defada da; eğer yalancılardan ise, Allah’ın lanetinin kendi üzerine olmasını ifade etmesiyle yerine gelir*” âyetinde³⁰⁹ yer alan “أَرْبَعُ” kelimesidir.³¹⁰ Cumhur fetha harekeyle okurken; Hafs, Hasan-ı Basrî ve Katâde ise damme hareke ile okumaktadır.³¹¹ Bu kıraatleri nahiv ilmi açısından inceleyecek olursak: Cumhurun kıraatında, takdir edilen “أَنْ يَشْهَدَ” masdar formunda bulunan bir fiil yer almaktadır. Bu durumda “فَشَهَادَةُ” kelimesi,

³⁰⁵ Bakara, 2/219.

³⁰⁶ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/160.

³⁰⁷ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 2/407.

³⁰⁸ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/192.

³⁰⁹ Nûr, 24/6.

³¹⁰ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/330.

³¹¹ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 8/16.

cümle içerisinde farklı gramer değerlendirmelerine konu olmaktadır: İlkinde kelime gizli bir mübtedaya haber olmaktadır “فالحكم أو الواجب شهادة” *Hüküm veya gerekli olan şahitlik*”. İkincisinde kelime mübteda olup gizli haber yer alır, örneğin: “فشهد أحدهم” *Onlardan birinin şahitlik etmesi yeterli veya gereği kadardır*”. Şahitlik kelimesi gibi âyet içerisinde yer alan “بِالله” ifadesi içinde farklı değerlendirmeler söz konusudur: “بِالله” lafzı, Basra ekolüne göre “شَهَادَاتٍ” kelimesine, Kûfe ekolüne göre “فَشَهَادَةٌ” kelimesine bağlıdır.³¹² Hafs, Hasan-ı Basrî, Katâde ve bazı kârilere kıraatinde ise “أَرْبَعٌ” kelimesi damme harekeyle okunarak cümle içerisinde “فَشَهَادَةٌ” lafzının haberi konumundadır. “بِالله” lafzı bu kıraatte “شَهَادَاتٍ” kelimesine bağlıdır.³¹³

Sâbûnî, “Allah-u Teâlâ şöyle buyurmaktadır: فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ” ifadesine yer vermektedir. Akabinde ise Hafs ve Hasan-ı Basrî’nin “أَرْبَعٌ” damme harekeyle okuduğunu aktarmaktadır. Cumhurun ise “أَرْبَعٌ” kelimesini fetha harekeyle -nasb-, mastar olarak okuduğu belirtmektedir.³¹⁴

2.2.1.2.2. İsmi Nasb veya Cer ile Okunması

Kıraat imamları, ismin nasb veya cer ile i‘rab almasına yönelik ihtilaf yaşamışlardır. Bu hususla alakalı Kur’ân-ı Kerim’de örnekler bulunmaktadır.³¹⁵ Bununla beraber Sâbûnî’nin eserinde yer alan örneklerle durumu açıklayacak olursak:

İlk örnek, Fâtiha sûresindeki “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” *Hamd, âlemlerin Rabbi, Allah'a mahsustur*” âyetinde³¹⁶ yer alan “رَبِّ” isminin fetha veya kesre harekeyle okunmasıdır. Fetha hareke ile gerçekleşen bu okuyuş övgü -medh- anlamı taşımaktadır. İlgili kelimedenden sonra gelen “الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” sıfatları “رَبِّ” ismine göre i‘rab kabul ettiği için bu görüş zayıflamaktadır. Ahvâzî, Zeyd b. Ali’nin “رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” şeklinde nasb üzere okuduğunu rivayet etmektedir. Şayet bu rivayet üzere okunur ise bu zayıf bir görüş olmaktan çıkar.³¹⁷

Sâbûnî, “Cumhur, kesre harekeyle okumaktadır. Zeyd b. Ali, nasb ile medh anlamı üzere okumaktadır, yani: أَمْدَحُ رَبَّ الْعَالَمِينَ *Ben âlemlerin Rabbini övüyorum*”. Bu okuyuş akabinde gelen sıfatlar cer üzere i‘rab almasaydı fasih bir okuyuş olabilirdi. Bu

³¹² Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 8/16.

³¹³ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 8/17.

³¹⁴ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 2/59.

³¹⁵ Mehmet Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019), 167.

³¹⁶ Fâtiha, 1/2.

³¹⁷ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 1/34.

hususla Ebu Hayyan ve diğer âlimler de dikkat çekmiştir” ifadelerini kullanarak bu minvalde fetha hareke ile olan okuyuşun fasih olmadığını bildirmektedir. Ardından o, Kurtubî’nin “Rab ‘رَبِّ’ kelimesinin ref‘ ve nasb olması caizdir. Nasb, medh içindir. Ref‘, kat‘ içindir. Yani; O, alemlerin Rabbidir” görüşüne yer vermektedir.³¹⁸

İkinci örnek, Nisâ sûresindeki “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ” Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının” âyetinde³¹⁹ yer alan “الْأَرْحَامَ” isminin nasb veya cer okunmasına yönelik ihtilaftır.³²⁰ Cumhur “الْأَرْحَامَ” ismini nasb okumaktayken Hasan-ı Basrî ve Hamza “الْأَرْحَامَ” ismini cer okumaktadır.³²¹ Nehhas, “Bazılarının ‘والأَرْحَامَ’ şeklindeki sözü anlam ve i‘rab cihetinden hatalı bir yemindir. Çünkü Nebi’den (s.a.v.) gelen hadis kelimenin nasb üzere okunmasını gerekli kılmaktadır” nasb ile olan kıraati Hz. Muhammed efendimizden gelen hadis ile evla saymaktadır. Zeccâc, “Hamza’nın kıraati Arap dili açısından zayıf ve kaba olmakla birlikte dinin temel esaslarında da büyük bir hatadır. Çünkü Nebi ‘Babalarınız üzerine yemin etmeyin’ buyurmaktadır. Eğer Allah’tan başkası üzerine yemin etmek caiz değilse Akrabalık bağı üzerine yemin etmek nasıl caiz olur” şeklinde cer ile olan kıraate eleştiri yöneltmektedir.³²²

Sâbûnî, “Cumhur, Nisâ sûresi birinci âyetteki ‘والأَرْحَامَ’ ismini nasb ile okudu. Bunun manası ‘Akrabalık bağlarına karşı takvalı olun’ şeklindedir. Hasan-ı Basrî ve Hamza ‘والأَرْحَامَ’ şeklinde okudu” ifadeleriyle tahlil etmektedir. Akabinde Zeccâc’ın “‘والأَرْحَامَ’ ismini cer ile okumak Arap dilinde caiz değildir. Ancak şiirde zaruri hâlde caiz olur. Dinde de yanlıştır, çünkü nebi buyurmaktadır: ‘Babalarınız üzerine yemin etmeyin’. Ferrâ’ da bu mezheptedir” görüşüne yer vermektedir.³²³

2.2.1.2.3. İsmi İzâfetli veya İzâfetsiz Okunması

Kıraat imamı, ismin tamlama ile okunup okunmaması hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf ismin âyet içerisindeki anlamına yansımaktadır.

³¹⁸ Sâbûnî, *Revâi‘u’l-beyân*, 1/32.

³¹⁹ Nisâ, 4/1.

³²⁰ Kurtubî, *el-Câmi‘*, 5/2.

³²¹ Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhît*, 3/497.

³²² Kurtubî, *el-Câmi‘*, 5/3.

³²³ Sâbûnî, *Revâi‘u’l-beyân*, 1/300-301.

Bakara sûresindeki “وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ” *Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidye verir*” âyetinde³²⁴ yer alan “فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ” ifadesinde kıraat ihtilafı mevcuttur.³²⁵ Cumhur; “فِدْيَةٌ” kelimesini tenvin ve “طَعَامُ” kelimesini ref‘ üzere okumuştur. Bu okuyuşta “فِدْيَةٌ” kelimesi tenvin ile okunduğu için “طَعَامُ” kelimesi onun yerine geçen bedel olmaktadır. Nafi‘ ve İbn Zekvan ise “فِدْيَةٌ” kelimesini ref‘ ve “طَعَامُ” kelimesini cer okuyarak izafe yapmaktadırlar.³²⁶

Sâbûnî bu kıraat ihtilafına dair “Cumhur ‘فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ’ şeklinde okudu. Nafi‘ ve İbn Amr ‘فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينٍ’ şeklinde, ‘مَسَاكِينٍ’ çoğul ve ‘فدية’ ise ‘طعام’ izafe olarak okudu” açıklamasına yer vererek³²⁷ ilgili yeri “Eğer oruçlarını tutmazlarsa her gün için bir fakir doyuracak kadar fidye vermeleri gerekir” şeklinde tefsir etmektedir.³²⁸

2.2.1.3. Harflerle İlgili Nahiv İhtilafları

Kıraat imamları, vahiy lafızları içerisinde yer alan harfleri farklı biçimlerde okumaktadırlar. Bu durum nahiv ihtilaflarına ve kıraatlerin farklı anlamlandırılmasına neden olmaktadır. Alt başlıklar ve örnekler üzerinden durumu aktaralım:

2.2.1.3.1. “ان” (Elif-nûn) Harfinin Okunuşu

“ان” harfi farklı biçimlerde cümle içerisinde yer alabilmektedir. Bu harf, geldiği biçime göre cümlenin i‘rab durumuna etki etmektedir.³²⁹ Bu hususu vahiy lafızlarında gözlemlemek mümkündür.³³⁰

Kıraat imamları, vahiy lafzında yer alan kimi “ان” harfini şeddeyle “أَنَّ” veya cezimle “أَنْ” şeklinde okumuşlardır. Bu duruma Nûr sûresindeki “وَالْخَامِسَةَ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ” Beşinci defa da eğer (kocası) doğru söyleyenlerden ise Allah’ın gazabının kendi üzerine olmasını dilemesi kendisinden cezayı kaldırır” âyette³³¹ yer alan “أَنَّ غَضَبَ” ifadesi örnek gösterebilir.³³² Cumhur bu ifadede yer alan “ان” harfini şedde ile okurken Nafi‘, hafif -cezmlî- okumaktadır. İbn Atiyye, Nâfi‘in kıraatinde “أَنَّ غَضَبَ” hafifletilmiş -أَنْ- olarak gelmekte akabinde ise fiil yer aldığını belirtmektedir. Ebû ‘Ali

³²⁴ Bakara, 2/184.

³²⁵ Dimyâtî, *İthâf*, 199.

³²⁶ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 2/191.

³²⁷ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/138.

³²⁸ Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/102.

³²⁹ Hasan Akdağ, *Arap Dilinde Edatlar* (Konya: Tekin Kitapevi, 1984), 32-44.

³³⁰ Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 169-170.

³³¹ Nûr, 24/9.

³³² Dimyâtî, *İthâf*, 409.

ise Arap dili uzmanlarının “أَنْ” sonra fiil gelmesini çirkin saydıklarını, ancak araya giren bir şeyle sorun olmayacağını aktarır.³³³

Sâbûnî, “Allah, لَعَنَتَ اللَّهُ ve أَنْ غَضِبَ اللَّهُ” şeklinde buyurdu, cumhurda öyle okudu. Nâfi “أَنْ لَعَنَةُ” ve “أَنْ غَضِبَ” hafifletilmiş -أَنْ- okudu. Bu durumda “أَنْ” ismi şan zamiridir. Bu okuyuşların dil bilgisi açısından bir gerekçesi bulunmaktadır. En iyisini Allah bilir” şeklinde tahlil etmektedir.³³⁴ O, ilgili yeri “وتحلف في المرة الخامسة بأن غضب الله و سخطه عليها” Beşinci defa, kendisini zina suçu ile itham eden kocası eğer doğru söylüyorsa, Allah’ın gazabı ve öfkesinin kendi üzerine olacağına dair yemin edecektir” şeklinde tefsir etmektedir.³³⁵

Kıraat imamları, “ان” (elif-nûn) harflerini “إن” veya “أن” olarak okumuşlardır. Bu hususa yönelik Sâbûnî’nin değindiği iki örnek tespit edilmiştir.

İlk örnek, Mâide sûresindeki “وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوْا” Sizi Mescid-i Haram’dan alıkoydular diye bir takımlarına beslediğiniz kin, sakın ha sizi, haddi aşmaya sürüklemesin. İyilik ve takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah’a karşı gelmekten sakının” âyetinde³³⁶ yer alan “اَنْ صَدُّوْكُمْ” ifadesidir.³³⁷ Bu ifadeyi cumhur “اَنْ صَدُّوْكُمْ” şeklinde; Ebû ‘Amr ve İbn Kesîr ise “اِنْ صَدُّوْكُمْ” şeklinde okumaktadır.³³⁸

Müfessirler, âyetin zamansal bağlamını göz önünde bulundurarak, Ebû ‘Amr ve İbn Kesîr’in kıraatine eleştiriler yöneltmişlerdir.³³⁹ Nehhâs, “... Bu âyet hicrî sekizinci yılda nazil olmuştur. Oysa müşrikler Müslümanları hicrî altıncı yılda alıkoymuşlardır. Yani alıkoyma olayı, âyet nazil olmadan önce gerçekleşmektedir. Âyette yer alan ‘ن’ şart edatı olarak okunursa gelecek zaman ifade eder. Bu yüzden kırık okunmamalıdır” âyette geçen “اِنْ” lafzı şart edatı olarak okunduğunda gelecek zamanı ifade etmektedir. Ancak

³³³ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 8/17.

³³⁴ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 2/59.

³³⁵ Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 2/784.

³³⁶ Mâide, 5/2.

³³⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/254.

³³⁸ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 4/169; Kurtubî, *el-Câmi*, 6/36.

³³⁹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî (Kahire: Darû Hicr, 2001), 8/49-50; İbn Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 2/149.

söz konusu olayın geçmişte vuku bulmuş olması sebebiyle, bu kıraat eleştirilmiş ve uygun bulunmamıştır.³⁴⁰

Sâbûnî bu örneğe dair şu bilgilere yer vermektedir: “Cumhur, ‘أَنْ صَدُّوْكُمْ’ ifadesini ‘sizi alıkoymuş olmaları hasebiyle’ anlamında okudu. İbn Kesîr kesreyle ‘إِنْ صَدُّوْكُمْ’ şart edatı olarak okudu.”³⁴¹ O, ilgili yeri, geçmiş zamanda gerçekleşen bir olay olarak tefsir etmektedir: “Mescid-i Haram’da sizi alıkoymuş olan bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi onlara saldırıya sevk etmesin”.³⁴²

İkinci örnek, “ن” harfinin “أَنْي” veya “إِنْي” olarak okunmasına yöneliktir. Sâd sûresindeki “وَإِذْ نَادَىٰ أَبُوبُ إِدْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ (Ey Muhammed!) Kulumuz Eyyub’u da an. Hani o, Rabbine, ‘Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu’ diye seslenmişti” âyetinde³⁴³ yer alan “أَنْي” ifadesindeki hemzeyi cumhur fethayla “أَنْي” şeklinde; İsa b. Ömer ise kesreyle “إِنْي” şeklinde okumaktadır. İsa b. Ömer’in kıraatine gizli bir fiil “قال” gibi takdir edilmektedir.³⁴⁴

Sâbûnî, “Allah-u Teâlâ, Sâd sûresi 41. âyeti ‘أَنْي مَسَّنِيَ’ şeklinde buyurdu. Cumhur ‘أَنْي’ şeklinde fethayla okudu. İsa b. Ömer ise ‘إِنْي’ kesreyle okudu ve bu okuyuşa ‘قال’ fiili takdir edilmektedir.” şeklinde değerlendirmektedir.³⁴⁵ O, ilgili yeri “حين نادى ربه متضرعا إليه قائلا: إني مسني الشيطان بتعب ومشقة، وألم شديد في بدني Hani Rabbine yalvararak seslendiği zaman şöyle demişti: Şüphesiz şeytan bana yorgunluk, sıkıntı ve bedenime bir acı dokundurdu” şeklinde “إِنْي” te’kid edatını ve “قال” fiilini takdir ederek tefsir etmektedir.³⁴⁶

2.2.1.3.2. “لكن” Edatının Okunuşu

Arap dilinde “لكن” kelimesi “لَكِنْ” veya “لَكِن” biçimiyle mevcuttur. Bu iki biçimin cümle içerisinde farklı görevleri vardır. “لَكِن” olumsuzluk ifade eden atıf edatı olup kendinden önceki durum ile sonraki durum farklılık arz etmektedir. “لَكِن” ise “إِنْ”

³⁴⁰ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, ed. ‘Abdulmun’im Halîl İbrâhîm (Beyrut: Menşûrât Muhammed ‘Alî Beydûn; Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2000), 1/256-257.

³⁴¹ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/378.

³⁴² Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/277.

³⁴³ Sâd, 38/41.

³⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmi’*, 10/207.

³⁴⁵ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 2/307.

³⁴⁶ Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 3/1051.

kardeşlerindendir. Kendisinden önce kurulan cümledeki anlam karmaşasını önlemek için gelip kendisinden sonraki cümleyi açıklama anlamı taşımaktadır.³⁴⁷

Kıraat imamları “لكن” kelimesinin “لَكِنْ” veya “لَكِنَّ” biçimiyle okunması hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususa dair Sâbûnî’nin eserinde açık bir lafız ile değindiği bir örnek mevcuttur.

Bakara sûresindeki “وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ” *Fakat şeytanlar, insanlara sihri ve (özellikle de) Babil’deki Hârût ve Mârût adlı iki meleğe ilham edilen (sihr)i öğretmek suretiyle küfre girdiler*” âyetinde³⁴⁸ yer alan “وَلَكِنَّ” ifadesini³⁴⁹ Nafi‘, İbn Kesîr ve Ebû ‘Amr “وَلَكِنَّ” şeddeli; İbn Âmir, Hamza ve Kisâî “لَكِنَّ” hafifleterek okumaktadırlar.³⁵⁰ Ferrâ’, “Araplar, ‘لكن’ ifadesinin başında (و) harfi varsa bunu şeddeli okumaktadırlar. Eğer ‘لكن’ ifadesinin başındaki (و) düşürülürse hafifletmeyi tercih edebilirler” açıklamasıyla (ن) harfinin cezmedilmesiyle oluşan kıraatin (و) harfinden dolayı normal bir kullanım olmadığını aktarmaktadır.³⁵¹

Sâbûnî, “Cumhur ‘وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ’ şeklinde; ‘لَكِنَّ’ şeddeli (ن) ile ve ‘الشَّيَاطِينَ’ kelimesindeki (ن) harfini nasb ile okudu. Hamza ve Kisâî ‘وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ’ şeklinde; ‘لَكِنَّ’ cezmedilmiş (ن) ile ve ‘الشَّيَاطِينَ’ kelimesinde yer alan (ن) harfini ref‘ ile okudu” açıklamasına yer vererek, “لَكِنَّ” şeddeli kıraatte yer alan ifadenin “إِنَّ” ve kardeşleri gibi görev yaptığına değinmektedir.³⁵² O, ilgili yeri “أَيُّ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ هُمُ الَّذِينَ عَلَّمُوا النَّاسَ السِّحْرَ،” *Yani, büyüyü insanlara öğretenler ancak şeytanlardı. Öyle ki, bu iş insanlar arasında yayıldı*” şeklinde “وَلَكِنَّ” ile tefsir etmektedir.³⁵³

2.2.1.3.3. “لا” Harfinin Okunuşu

“لا” harfi cümle içerisinde şartlar sağlanır ise çeşitli görevleri icra etmektedir. Bu görevlerden bazıları: “ليس” gibi amel etmek, “إِنَّ” gibi amel etmek (nefy-i cins), mazi fiilin başına gelip dua veya beddua bildirmek; atıf, nehiy, cevap veya nefiy edatı olmak.³⁵⁴

Kıraat imamları, “لا” harfini farklı değerlendirmelere üzerine tabi tutacak şekilde vahiy lafızlarını icra etmektedirler. Bu hususa dair tespit ettiğimiz örnekler mevcuttur:

³⁴⁷ Akdağ, *Arap Dilinde Edatlar*, 115.

³⁴⁸ Bakara, 2/102.

³⁴⁹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/219.

³⁵⁰ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 1/523-524.

³⁵¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. (Mısır: Daru’l-Mısriyyeti li’t-Te’lif ve’t-Tercüme, 2009), 1/465.

³⁵² Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/50.

³⁵³ Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/70.

³⁵⁴ Akdağ, *Arap Dilinde Edatlar*, 111-113.

İlk örnek, Bakara sûresindeki “الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُونِ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ” (Hac ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur. Siz ne hayır yaparsanız Allah onu bilir. (Ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma)dır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının” ayetinde³⁵⁵ yer alan “فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ” ifadesidir. Bu ifade birkaç farklı i‘rab ile kıraat edilmektedir.³⁵⁶ Bunlar:

Kârilere veya Ekol	İsmine Aldığı İrap	“لا”nın türü
Kûfilere ve Nafi ³⁵⁷	فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ	Nefy-i cins ³⁵⁸
Ebu Ca‘fer ³⁵⁹	فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ	Nefiy edatı olup ³⁶⁰ “ليس” anlamına gelen “لا” olarak anlaşılmaktadır. ³⁶¹
Ebû ‘Amr ve İbn Kesîr ³⁶²	فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ	İlk iki isimden önce gelen “لا” harfi “ليس” anlamında olup üçüncü kelimedeki “لا” harfi ise cinsini nefyeden lamdır. ³⁶³

Sâbûnî, “Cumhur, Bakara sûresi 197. âyeti ‘فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ’ şeklinde tamamını fethayla okudu. Ebu Ca‘fer ve İbn Kesîr³⁶⁴ ‘فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ’ şeklinde tamamını ref‘ ile okudu” açıklamasını yapmaktadır.³⁶⁵

³⁵⁵ Bakara, 2/197.

³⁵⁶ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/211.

³⁵⁷ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 2/281.

³⁵⁸ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 94.

³⁵⁹ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 2/281.

³⁶⁰ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 94.

³⁶¹ Ebû Muhammed Mekî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf an vücûhi’l-kırâati’s-seb‘ ve ilelihâ ve hiccehâ*, thk. Muhyiddîn Ramazan (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1981), 1/286.

³⁶² Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 2/281.

³⁶³ Mekî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/286.

³⁶⁴ Tefsir ve kıraat eserlerinde İbn Kesîr ve Ebû ‘Amr’ın “فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ” şeklinde okudukları aktarılmaktadır; ancak Sâbûnî, İbn Kesîr’in bu üç kelimenin tamamını tenvin ve ref‘ ile okuduğunu belirtmektedir. Detaylı bilgi için bk. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 5/316; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/492; İbn Atiyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 6/13; Şihâbüddîn Mahmûd Âlûsî, *Rûhu’l-meânî fî tefsiri’l-azîm ve’s-seb‘il-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1995), 1/482; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/164; Kurtubî, *el-Câmi‘*, 2/409; Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 2/281; Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/120; Dimyâtî, *İthâf*, 201; Sâbûnî, *Revâi‘u’l-beyân*, 1/171.

³⁶⁵ Sâbûnî, *Revâi‘u’l-beyân*, 1/171.

2. Ebu'l-Feth gizli bir mübteda takdir ederek “فَلَانَا أَقْسِمُ” şeklinde, isim cümlesi kabul etmektedir. Zemahşeri de bu durumu benimsemektedir.

• Cümleyi fiil cümlesi, fiili hâl kipinde, kabul edersek öncesinde yemin belirten (ل) harfi gelebilir mi?

1. İbn ‘Usfûr, caiz olmadığını savunur. Neden olarak; şimdiki zaman fiili ile yemin yapılamaz, bunun için isim cümlesi olmalıdır.

2. Bazı nahiv âlimleri gelebileceğini savunur. Bu duruma, “والله ليخرج زيد” cümlesi ve “لَيَعْلَمَنَّ رَبِّي أَنَّ بَيْتِي وَاسِعٌ” şiiri örnek verilir.

• (ل) harfinin durumu nedir?

1. Yemin lamıdır.

2. Zemahşeri, hâl fiili olması ve te’kid (ن) olmaması hasebiyle yemin lamı olarak değerlendirmemektedir.³⁷⁴

Sâbûnî; “Cumhur, Vâkıa sûresi yetmiş beşinci âyeti ‘فَلَا أَقْسِمُ’ şeklinde “لا” harfini medle, nefîy edatı olarak okudu. Hasan-ı Basrî, ‘فَلَا أَقْسِمُ’ şeklinde elifsiz okudu. Bu durumda “لا” harfi yemin lamı olur. Bu kıraat, hâl fiiline yemin etmeyi caiz gören nahiv âlimlerinin görüşüne dayanır. Bu duruma ‘والله ليخرج زيد’ cümlesi ve ‘لَيَعْلَمَنَّ رَبِّي أَنَّ بَيْتِي وَاسِعٌ’ şiiri örnek verilebilir.” açıklamasında bulunarak Hasan-ı Basrî’nin görüşünü detaylandırmaktadır.³⁷⁵ O, tefsir eserinde ise cumhurun kıraatinde yer alan “لا” harfini “yemin ediyorum” anlamını pekiştiren zait bir harf olarak değerlendirmektedir: “Âyette yer alan “لا” harfi sözü te’kid veya kuvvetlendirmek içindir. Bu edatın Arap dilinde zait olarak gelmesi meşhurdur. Nitekim ‘تَذَكَّرْتُ لَيْلَى فَاعْتَرَّتْنِي صَبَابَةٌ وَكَادَ نِيَاظُ الْقَلْبِ لَا يَتَقَطَّعُ’ şiirinde olduğu gibi”.³⁷⁶

2.2.2. Kıraat Farklılıklarının Sarf İlmi Açısından Değerlendirilmesi

“Sarf” (صرف) kelimesi, sözlükte “bir şeyi yönünden çevirmek” veya “başka bir yöne döndürmek” anlamlarına gelir.³⁷⁷ İstilahî anlamda ise sarf, Arap dilinde kullanılan şekilsel kalıpların nereden ve nasıl türediğini, hangi formlarda ortaya çıktığını ve bu süreçlerin hangi kurallar çerçevesinde gerçekleştiğini açıklayan ilim dalıdır.³⁷⁸

³⁷⁴ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 10/91.

³⁷⁵ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 2/362.

³⁷⁶ Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 3/1274.

³⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 9/189.

³⁷⁸ Ebû’l-Feth ‘Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Munsif - İbn Cinnî şerhu Kitâbi’t-Tasrîf li ‘Ebî ‘Osmân el-Mâzinî* (b.y.: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Kadîm, 1953), 2.

Arap dilinde kelime kalıpları, ifade ettikleri anlamlara göre çeşitli farklılıklar arz eder. Bu durum, kelimenin türüne göre -isim ve fiillerde- gözlemlenmektedir.³⁷⁹ Kur'ân kıraatlerinde, kârielerin vahiy kelimelerini farklı şekilsel kalıplarda telaffuz ettikleri görülmektedir. Bu farklılıklar, yalnızca ses düzeyinde değil; aynı zamanda kelime yapısı ve anlam alanında da değişimlere neden olmaktadır.

Bu kısımda, Sâbûnî'nin tefsir eserlerinden hareketle, fiillerin farklı kalıplarda kullanımı, fiil kiplerinin zaman değişimi ve fiillerin tamamen farklılaşması; bir ismin fiil olarak, fail veya mef'ûl olarak kıraat edilmesi, isimlerin kök harflerinde meydana gelen değişimler ile tekil veya çoğul formlarda kıraat edilmesi gibi kıraat farklılıkları değerlendirilmektedir.

2.2.2.1. Kıraat Farklılıklarında Fiil Kalıbının Değişimi

Kıraat farklılıklarında fiil kalıbının değişmesi, aynı fiil kökünün farklı vezinlerde (örneğin “فَعَّلَ”, “فَعَّلَ” veya “فَاعَلَ” gibi) kullanılmasıyla meydana gelmekte, fiilin anlam yönünü ve sarf ilmi cihetinden bağlam içindeki durumunu etkilemektedir.

2.2.2.1.1. Fiilin “فَعَّلَ” veya “فَاعَلَ” Kalıbıyla Okunması

Kıraat imamları tarafından bazı fiiller, üç harfli (فَعَّلَ) veya dört harfli (فَاعَلَ) fiil kalıplarıyla kıraat edilmektedir. Örneğin, Bakara sûresindeki “مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz. Allah'ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?” âyetinde yer alan “نَنْسَخْ” fiili, kıraat farkı nedeniyle “نُنْسَخْ” şeklinde de okunmaktadır.³⁸⁰ Cumhur, bu fiili “نَنْسَخْ” şeklinde, yani “فَعَّلَ” babında ve muzâri, mütekellim siğasıyla kıraat etmektedir. Buna karşılık, İbn Âmir ve ona tabi bazı kârieler ise fiili “نُنْسَخْ” şeklinde, yani فَاعَلَ babında yine muzâri, mütekellim siğasıyla okumaktadır.³⁸¹

İki kıraat arasındaki anlam farkı tefsir eserlerinde tartışılmaktadır. Cumhurun okuyuşunda âyet “Biz onu unuttururuz” şeklinde, İbn Âmir'in ise iki farklı şekilde değerlendirilmektedir:

1. “نَنْسَخْ” (نَسَخَ) ve “نُنْسَخْ” (أَنْسَخَ) aynı anlamda olup telaffuz farkı vardır.

³⁷⁹ İbn Cinnî, *el-Munsif - İbn Cinnî şerhu Kitâbi't-Tasrif li 'Ebî 'Osmân el-Mâzinî*, 2.

³⁸⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/219.

³⁸¹ Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/548.

2. “نَسَخَ” ifadesi “أَنَسَخْتُهُ” anlamındadır. Yani “Onu nesh sahibi yaptım” buradaki sahip olma anlamı ise onun nesh olacak şeye konu olmasıdır.³⁸²

Sâbûnî, “Cumhur, Bakara sûresi 106. âyeti ‘مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ’ şeklinde (ن) fethayla ‘نَسَخَ’ üç harfli fiil formunda okudu. İbn Âmir ise ‘نَنْسَخْ’ şeklinde (ن) dammayla ve (س) kesrayla ‘أَنَسَخَ’ dört harfli fiil formunda okudu” şeklinde harflerin harekelerine ve fiilin harf sayısına yer vermektedir. Akabinde o, et-Tabersî’nin İbn Âmir’in kıraatini tahlil ettiği ve kendi görüşünü belirttiği şu açıklamaya yer verir: “Eğer fiil ‘أَفْعَلَ’ kalıbında ise iki şekilde değerlendirilebilir. İlki bu ‘فَعَلَ’ kalıbının başka bir lehçesi olabilir, örneğin ‘بَدَأَ’ ve ‘أَبَدَأَ’ veya ‘حَلَّ’ veya ‘أَحَلَّ’ fiillerinde olduğu gibi. İkincisi bu yapı, anlamı başka bir yere taşıma olan ‘ضَرَبَ’ ve ‘أَضْرَبَهُ’ fiilinde olduğu gibi bir anlama gelmektedir. Doğru olan görüş birinci görüştür.”³⁸³

2.2.2.1.2. Fiilin “فَعَلَ” veya “فَاعَلَ” Kalıbıyla Okunması

Kıraat imamı tarafından bazı fiiller, fe‘ale “فَعَلَ” veya fâ‘ale “فَاعَلَ”³⁸⁴ kalıplarıyla kıraat edilmektedir. Bu hususta tespit ettiğimiz örnekleri inceleyecek olursak:

İlk örnek, Nisâ sûresindeki “وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ” *Eğer hasta olur veya yolculukta bulunursanız, veyahut biriniz abdest bozmaktan gelince ya da eşlerinizle cinsel ilişkide bulunup, su da bulamazsanız o zaman temiz bir toprağa yönelip, (niyet ederek onunla) yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin*” âyetinde³⁸⁵ yer alan “لَمَسْتُمُ” fiili, “لَمَسْتُمْ” şeklinde (ل) harfi olmadan okunmaktadır.³⁸⁶ Cumhur bu kelimeyi “لَمَسْتُمْ” şeklinde (ل) harfi ekleyerek “فَاعَلَ” kalıbıyla okurken Hamza ve Kisâî “لَمَسْتُمْ” şeklinde “فَعَلَ” kalıbıyla kıraat

³⁸² Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 3/637.

³⁸³ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/67.

³⁸⁴ “فَاعَلَ” -fâ‘ale- kalıbında fiil, tek taraflı faaliyet olmaktan çıkıp iki tarafın birlikte katıldığı müşterek bir fiile dönüşür. Detaylı bilgi için bk. Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hem‘u’l-hevâmi‘ fî şerhi cem‘u’l-cevâmi‘*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Mısır: el-Mektebetu’t-Tevfikîyye, ts.), 3/304.

³⁸⁵ Nisâ, 4/43.

³⁸⁶ Dimyâtî, *İthâf*, 249.

etmektedir.³⁸⁷ Cumhurun kıraati “karşılıklı dokunma” eylemini ifade ederken Hamza ve Kisâî’nin “dokundunuz”³⁸⁸ anlamına gelmektedir.³⁸⁹

Sâbûnî, “Cumhur, Nisâ sûresi 43. âyeti ‘أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ’ şeklinde okudu. Hamza ve Kisâî ‘لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ’ şeklinde (l) olmadan okudu” açıklamasıyla yetinmektedir.³⁹⁰

İkinci örnek, Bakara sûresindeki “وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً” Eger onlara mehir tespit eder de kendilerine el sürmeden boşarsanız, tespit ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır. Ancak kadının, ya da nikâh bağı elinde bulunanın (kocanın, paylarından) vazgeçmesi başka” âyetinde³⁹¹ ve yer alan “تَمْسُوهُنَّ” fiili, kârilere tarafından “تَمَسَّوْهُنَّ” veya “تَمَّاسُوْهُنَّ” şeklinde okunmaktadır.³⁹² Yedi kıraat imamı, “مَسَّسْتُ” fiilini muzâri ve “فَعَلَ” kalıbıyla “تَمَسَّسْتُ” şeklinde; Hamza ve Kisâî ise “مَسَّ” fiilini “مَاسَّ” formunda, yani “فَاعَلَ” kalıbıyla “تَمَّاسُوْهُنَّ” şeklinde okumaktadır.³⁹³

Sâbûnî, “Cumhur, Bakara sûresi 236. âyeti ‘مَا لَمْ تَمَسُوْهُنَّ’ şeklinde okudu. Hamza ve Kisâî ‘تَمَّاسُوْهُنَّ’ şeklinde (l) ekleyerek ve (ت) harfini damme harekeyle okudu. Bu iki husus Ahzâb sûresinde de yer almaktadır. O, ‘مفاعلة’ babındandır. Tıpkı ‘المباشرة’ ve ‘المجامعة’ olduğu gibi” ifadeleriyle fiili tahlil etmektedir.³⁹⁴

2.2.2.2. Kıraat Farklılıklarında Fiillerin Zaman Kalıbının Değişimi

Fiiller, Arapçada genel olarak mazi, muzâri ve emir kalıplarıyla çekilir; bu kalıplar, fiilin zamanını ifade eder. Kârilere fiillerin mazi, muzâri ve emir okunması hususunda ihtilaf etmektedir.³⁹⁵ Bu hususa, Sâbûnî eserlerinde mazi veya muzâri kipte kıraat edilen fiil örneklerine yer vermek suretiyle değinmiştir.

³⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmi*, 5/223.

³⁸⁸ “لَمَسَ” fiili, “dokunmak” anlamına gelmektedir. Bu fiilin anlamına ilişkin olarak tefsir eserlerinde dokunmanın niteliği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. İlk grup âlimler -İbn Abbas, Hasan Basrî, Mücâhid, Katâde ve Ebû Hanîfe- burada kastedilen dokunmanın “cimâ” olduğunu belirtmişlerdir; bununla beraber yalnızca elle temasın abdesti bozmadığını ifade etmişlerdir. Diğer taraftan, İbn Mes‘ud, İbn Ömer, Şa‘bî, Nehâî ve İmam Şâfiî gibi ikinci grup âlimler ise, burada anlamın, cimâ‘ olsun olmasın, tenlerin birbirine temas etmesi anlamına geldiğini savunmaktadırlar. Sâbûnî, *Safvetü’l-tefâsîr* isimli eserinde “İbn Abbas: ‘O, cimâ’dır’ dedi” açıklamasına yer vererek ilk grupta bulunan âlimlerin görüşünü aktarmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 10/89; Sâbûnî, *Safvetü’l-tefâsîr*, 1/234.

³⁸⁹ Makdisî, *İbrâzu-l-meânî*, 417.

³⁹⁰ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/345.

³⁹¹ Bakara, 2/237.

³⁹² Makdisî, *İbrâzu-l-meânî*, 362.

³⁹³ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhîd*, 2/528.

³⁹⁴ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/266.

³⁹⁵ Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 176.

Örneğin, Bakara sûresindeki “وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ” *Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse şüphesiz, Allah onu bilir, karşılığını verir*” âyetinde³⁹⁶ geçen “تَطَوَّعَ” fiilinde kıraat ihtilafı mevcuttur.³⁹⁷ İbn Kesîr, Nâfi‘, Ebû ‘Amr, Asım ve İbn Âmir tarafından mazi “تَطَوَّعَ” şeklinde okunurken; Hamza ve Kisâî tarafından muzâri “يَطَوَّعُ” şeklinde kıraat edilmektedir.³⁹⁸

Sâbûnî, “Cumhur, Bakara sûresi 258. âyetteki ‘وَمَنْ تَطَوَّعَ’³⁹⁹ ifadesini (ت) harfi ve (ع) harfini fethayla okudu. Bu ‘التطوع’ kelimesinin mazi hâlidir. Hamza ve Kisâî ‘ومن يطوع’ ifadesini (ي) harfi ile okudu. Bu okuyuş muzâri fiilin çekimi ile olmuştur” bilgilerini aktarmaktadır.⁴⁰⁰

2.2.2.3. Kıraat Farklılıklarında Fiilin Tamamen Farklılaşması

Kıraat farklılıklarında fiil kökünün farklılaşması, aynı âyetin farklı rivayetlerinde yer alan fiillerin kökünde görülen değişiklikler sonucu, bazı kıraat örneklerinde anlamsal ve yorumsal çerçevede, meydana gelen farklılaşmayı ifade eder. Sâbûnî’nin eserinde yer alan örnek üzerinden durumu tahlil edecek olursak:

Hucurât sûresindeki “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ” *Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın*” âyetinde⁴⁰¹ yer alan “فَتَبَيَّنُوا” fiilinde kıraat ihtilafı mevcuttur.⁴⁰² Bu fiili cumhur “فَتَبَيَّنُوا” şeklinde “التَّبَيَّنَ” köküyle; Hamza ve Kisâî ise “فَتَتَبَّنُوا” şeklinde “التَّتَبَّنَ” köküyle kıraat etmektedir.⁴⁰³ “فَتَبَيَّنُوا” ve “فَتَتَبَّنُوا” kıraatleri arasında anlamsal bir yakınlık söz konusudur.⁴⁰⁴

Sâbûnî, “Allah, Hucurât sûresi 6. âyeti ‘إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا’ şeklinde buyurmaktadır. Cumhur ‘فَتَبَيَّنُوا’ fiilini ‘التَّبَيَّنَ’ kökü ile okudu. Hamza ve Kisâî ‘فَتَتَبَّنُوا’ fiilini ‘التَّتَبَّنَ’ kelimesinden kıraat ettiler. Bunların manası birdir. Çünkü ‘التَّبَيَّنَ’ kelimesi sözlükte ‘التَّتَبَّنَ’ ve ‘التَّحَقَّقَ’ anlamlarına gelmektedir.” açıklamasına yer vermektedir.⁴⁰⁵ O,

³⁹⁶ Bakara, 2/158.

³⁹⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/223.

³⁹⁸ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 2/68.

³⁹⁹ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/138.

⁴⁰⁰ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/98.

⁴⁰¹ Hucurât, 49/6.

⁴⁰² İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/251.

⁴⁰³ Kurtubî, *el-Câmi’*, 16/312.

⁴⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 13/68.

⁴⁰⁵ Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 2/347.

tefsir eserinde “فَتَّبِيتُوا أَيَّ فِتْنَتَا مِنَ صَحَّةِ الْخَبَرِ” ifadesiyle âyette yer alan kıraati, bir başka kıraat rivayetiyle açıklamaktadır.⁴⁰⁶

2.2.2.4. Kıraat Farklılıklarında İsimin Farklı Okunması

Kıraat farklılıklarında bazı kelimeler isim olarak farklı şekillerde okunmakta; bu durum kelimenin harflerinin harekelenmesi, çoğulluk/tekillik yapısı ve harf değişimi gibi hususiyetler üzerinden ortaya çıkmakta ve âyetin anlamını doğrudan etkilemektedir. Bu durumu Sâbûnî'nin eserlerinde yer alan örnekler üzerinden inceleyecek olursak:

2.2.2.4.1. İsmi Yapısında Hareke Değişimiyle Ortaya Çıkan Farklılaşma

Kıraat farklılıklarında, isimlerin harekelerinde meydana gelen değişiklikler; kelimenin anlamını ve âyetin yorumsal yönünü etkileyen farklar oluşturmaktadır. Sâbûnî'nin eserinde yer verdiği örnek üzerinden inceleyecek olursak:

Bakara sûresindeki “وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٌ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ” *Fakat şeytanlar, insanlara sihri ve (özellikle de) Babil’deki Hârût ve Mârût adlı iki meleğe ilham edilen (sihr)i öğretmek suretiyle küfre girdiler*” âyetinde⁴⁰⁷ yer alan “الْمَلَكَيْنِ” kelimesi iki şekilde kıraat edilmektedir. Cumhur “الْمَلَكَيْنِ” şeklinde (ل) harfini fethayla okumaktadır.⁴⁰⁸ İbn Abbâs, İbn Ebzâ (ö. 70/689), Dahhâk ve Hasan-ı Basrî “الْمَلَكَيْنِ” şeklinde (ل) harfini kesre harekeyle okumaktadır.⁴⁰⁹ “الْمَلَكَيْنِ” kıraatında iki melek anlamındayken;⁴¹⁰ “الْمَلَكَيْنِ” kıraatında iki hükümdar kastedilmektedir.⁴¹¹ İbnü'l-Cevzî, cumhurun kıraatini doğru bulmaktadır.⁴¹²

Sâbûnî “Allah, Bakara sûresi 106. âyette ‘وَمَا رُزِّلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ’ şeklinde buyurdu. Cumhur, ‘الْمَلَكَيْنِ’ kelimesini (ل) ve (ك) harfi fethayla okudu. İbn Abbâs ve Said b. Cübeyr ‘الْمَلَكَيْنِ’ kelimesini, (ل) harfi kesreyle ve ‘مَلِكٌ’ kelimesinin ikili olarak okudu” açıklamasına yer vermektedir.⁴¹³ O, tefsirinde cumhurun kıraati doğrultusunda “الْمَلَكَيْنِ iki melek” ifadesini Hârût ve Mârût olarak değerlendirmiştir.⁴¹⁴

⁴⁰⁶ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/1202.

⁴⁰⁷ Bakara, 2/102.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/93.

⁴⁰⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/52.

⁴¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3/630.

⁴¹¹ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 1/186.

⁴¹² İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/93.

⁴¹³ Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/50-51.

⁴¹⁴ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/70.

2.2.2.4.2. İsim Kök Harfinin Farklılaşması

Kur'ân-ı Kerim'de bazı kelimeler, kök harfleri bakımından birbirinden farklı şekillerde okunur. Bu durum, kelimenin türediği kökün değişmesiyle birlikte anlamda farklılıklar meydana getirerek âyetin yorumu, bağlamla ilişkisi ve mesaj yönü üzerinde etkili olabilmektedir. Bu durumu Sâbûnî'nin eserlerindeki örnekler üzerinden değerlendirecek olursak:

Fâtiha sûresindeki “إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” *Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil*” âyetinde⁴¹⁵ yer alan “الصِّرَاطَ” kelimesi farklı şekillerde kıraat edilmektedir.⁴¹⁶ Bir kısım kâri “الصِّرَاطَ” şeklinde (ص) harfiyle, Ruveys ve Kunbül (rivayet farkı olsa da) “السِّرَاطَ” şeklinde (س) harfiyle ve Hamza'nın ravisi Halef (ص) ve (ز) harfleri arasındaki bir sesle kıraat etmektedir.⁴¹⁷ Bu okuyuşlara dair bulduğumuz bilgileri aktaracak olursak:

1. “الصِّرَاطَ” kelimesi Arapçada “yol” anlamına gelmektedir.⁴¹⁸ Kureyş lehçesinde -en güzel lehçede- böyle telaffuz edilmektedir.⁴¹⁹
2. “السِّرَاطَ” kelimesi, Arapların genel çoğunluğunun telaffuz biçimidir.⁴²⁰ “الِإِسْطَرَّاطَ” kökünden türemiş ve yutmak anlamına gelmektedir. Yolun kendisinden geçen kimseyi yutması gibi bir manaya gelmektedir.⁴²¹

Sâbûnî, “Cumhur ‘إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ’ şeklinde (ص) harfiyle okudu. O, Kureyş lehçesidir. İbn Mücâhid ve İbn Muhaysın ‘السِّرَاطَ’ şeklinde (س) harfiyle okudu. Bu da kelimenin kökenindeki asıl şeklidir. Ferrâ’, ‘En güzel dilde (ص) harfiyledir. O, fasih dildir. Arapların geneli (س) harfiyle okumaktadır. Kim (س) harfiyle kıraat ederse kelimenin aslıyla okumuş olur. Kim (ص) ile okursa bu telaffuzu dil için kolay olduğu içindir’. dedi” açıklamalarına yer vermektedir.⁴²²

Bakara sûresindeki “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ” *Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: ‘Onlarda hem büyük günah hem de insanlar için (bazı zahiri) yararlar vardır. Ama günahları yararlarından büyüktür’*

⁴¹⁵ Fâtiha, 1/6.

⁴¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/12.

⁴¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/272.

⁴¹⁸ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/147.

⁴¹⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâ', *Kitâbun fîhi lugâtu'l-Kur'ân*, ed. Câbir b. 'Abdullâh es-Serî' (b.y.: y.y., 2009), 9.

⁴²⁰ Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/45.

⁴²¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/148.

⁴²² Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân*, 1/33.

âyetinde⁴²³ yer alan “كَبِيرٌ” kelimesi farklı okunmaktadır. Cumhur (ب) harfiyle kıraat etmektedir. Hamza ve Kisâî (ث) harfiyle kıraat etmektedirler.⁴²⁴

Sâbûnî, “Cumhur Bakara sûresi 219. âyetini, ‘قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ’ şeklinde (ب) harfiyle okumaktadır. Hamza ve Kisâî ‘كَثِيرٌ’ şeklinde okudu. Taberî dedi ki: ‘Eğer burada vasıflandırılan şey çokluk olsaydı, âyetin devamında yer alan أكبر kelimesine أكثر şeklinde denilirdi’ ifadelerine yer vermektedir.⁴²⁵ O, âyeti tefsir ederken “أَيُّ قُلْ لَهُمْ إِنْ فِي تَعَاطِي الْخَمْرِ” Onlara de ki: İçki içme ve kumar oynamada büyük bir zarar ve günah, fakat bunun yanında insanların basit maddi menfaatleri vardır” şeklinde ilgili kelimeye “كَبِيرٌ” anlamı vermektedir.⁴²⁶

Bakara sûresindeki “وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِئُ” Hani, ‘Ey Mûsâ! Biz bir çeşit yemeğe asla katlanamayız. O halde, bizim için Rabbine yalvar da o bize yerden biten sebze, kabak, sarımsak, mercimek, soğan versin’ demiştiniz” âyetinde⁴²⁷ yer alan “وَقَوْمَهَا” kelimesi farklı kıraat edilmektedir. Meşhur kıraat, “قَوْمَهَا” şeklinde (ف) harfiyle olmalıdır. Ancak Alkame’nin İbn Mes’ud’dan naklettiğine göre “تَوْمَهَا” şeklinde yani (ث) harfiyle kıraat edilmektedir. Bu aynı zamanda İbn Abbas’tan nakledilen bir kıraattir. Nitekim soğanın bahsedildiği bağlamda “سارِمْسَاكْ تَوْم” kıraati daha uyumludur.⁴²⁸

Sâbûnî, “Bazı tefsir âlimleri ‘قَوْمَهَا’ terki bindeki ‘فوم’ kelimesinin buğday olduğu kanaatindedirler. Fakat tercih olunan görüş onun sarımsak olduğu kanaatidir. İbn Mes’ud’un kıraatinde ‘تَوْمَهَا’ şeklinde okunması ayrıca soğan anlamına gelen ‘بصل’ kelimesinin bununla zikredilmesi bu görüşün delilidir” şeklinde açıklama yaparak kelimeye anlam verirken “وَتَوْمَهَا” kıraatinden istifade etmektedir.⁴²⁹

2.2.2.4.3. İsmi n Tekil veya Çoğul Olarak Okunması

Ku’ân-ı Kerim’de bazı isimler tekil veya çoğul olarak okunur. Bu durum, âyette bildirilen hükmün kapsamını, muhatap sayısını ya da anlatılan durumun genellik-özellik ilişkisini etkileyerek anlamda farklar meydana getirebilmektedir. Örnek üzerinden durumu açıklayacak olursak:

⁴²³ Bakara, 2/219.

⁴²⁴ İbnü’l-Cezerî, en-Neşr, 2/227.

⁴²⁵ Sâbûnî, Revâi ‘u’l-beyân, 1/192.

⁴²⁶ Sâbûnî, Safvetü’l-tefâsîr, 1/118.

⁴²⁷ Bakara, 2/61.

⁴²⁸ Râzî, Mefâtihu’l-gayb, 3/532.

⁴²⁹ Sâbûnî, Safvetü’l-tefâsîr, 1/54.

Bakara sûresindeki “أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ *Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidiye verir*” âyetinde⁴³⁰ yer alan “مِسْكِينٍ” kelimesinde kıraat ihtilafı mevcuttur. Cumhur; “مِسْكِينٍ” kelimesini tekil okumuştur. Hişâm, Nâfi‘ ve İbn Zekvân ise “مَسَاكِينٍ” kelimesini çoğul okumuşlardır.⁴³¹

Sâbûnî bu kıraat ihtilafına dair “Cumhur ‘فِدْيَةُ طَعَامِ مِسْكِينٍ’ şeklinde okudu. Nafi‘ ve İbn Amr ‘فِدْيَةُ طَعَامِ مَسَاكِينٍ’ şeklinde, ‘مَسَاكِينٍ’ çoğul ve ‘فدية’ ise ‘طعام’ izafe olarak okudu” açıklamasına yer vererek⁴³² ilgili yeri “bir fakir doyumu kadar fidiye” şeklinde tefsir etmektedir.⁴³³

Sebe’ sûresindeki “وَلَسَلِّمْنَ الْرِّيحَ غُدُوها شَهْرٌ وَرَوَاحُها شَهْرٌ وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ وَمِنَ الْجَنِّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَمَنْ يَزْغُ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ *Süleyman’ın emrine de sabah esişi bir ay, akşam esişi de bir ay(lık yol) olan rüzgârı verdik. Erimiş bakır ocağını da ona sel gibi akıttık. Cinlerden de Rabbinin izniyle onun önünde çalışanlar vardı. İçlerinden kim bizim emrimizden çıkarsa ona alevli ateş azabını tattırırız*” âyetinde⁴³⁴ yer alan “الرِّيحَ” kelimesinde hem i‘rab hem de tekil-çoğul okunması yönünden kıraat ihtilafı mevcuttur. Bir tablo üzerinde durumu gözleyecek olursak:

Kâriiler	İsmin Durumu	Kıraat
Cumhur	Tekil formda	“الرِّيحَ” ⁴³⁵
Ebû Bekir	Tekil formda	“الرِّيحَ” ⁴³⁶
Hasan-ı Basrî, Ebû Hayve, Hâlid b. İlyâs ve Ebû Ca‘fer ⁴³⁷	Çoğul formda	“الرِّيحَ”

Sâbûnî, “Allah, Sebe’ sûresi 12. âyette ‘وَلَسَلِّمْنَ الرِّيحَ’ şeklinde buyurdu. Cumhur, ‘الرِّيحَ’ kelimesini nasb ile okudu. Bu kıraatin manası, ‘Süleyman’a rüzgârı musahhar

⁴³⁰ Bakara, 2/184.

⁴³¹ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 2/191.

⁴³² Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/138.

⁴³³ Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/108.

⁴³⁴ Sebe’, 34/12.

⁴³⁵ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 8/526.

⁴³⁶ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 8/526.

⁴³⁷ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 8/526; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 3/492.

kıldık şeklindedir. Mufaddal'dan gelen Âsım rivayetinde 'الرَّيْحُ' merfû olarak okundu. Bu kıraatin manası, 'Süleyman için rüzgâr musahhardır' şeklindedir. Ebû Ca'fer 'الرياح' şeklinde çoğul okudu" açıklamasında bulunmaktadır.⁴³⁸

Mücâdele sûresindeki "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ" Ey iman edenler! Size, 'Meclislerde yer açın' denildiği zaman açın ki, Allah da size genişlik versin" âyetinde⁴³⁹ yer alan "الْمَجَالِسِ" kelimesi çoğul ve tekil formda okunmaktadır. Cumhur "الْمَجْلِسِ" şeklinde tekil formda okumaktadır. Âsım, Katâde ve İsa "الْمَجَالِسِ" şeklinde çoğul formda okumaktadır.⁴⁴⁰

Sâbûnî, "Cumhur, 'فِي الْمَجْلِسِ' şeklinde tekil olarak, çoğul anlam kastedilerek okumuştur; Âsım ve Katâde 'الْمَجَالِسِ' şeklinde çoğul okumuşlardır" açıklamasıyla bu bilgiye yer vermektedir.⁴⁴¹ O, mezkûr âyeti tefsir ederken "Herhangi biri size 'meclislerde genişleyin' dediğinde, genişleyin ve ona yer açın. Bu meclis ister Rasulullah'ın bulunduğu meclis olsun ister başkasının meclisi olsun durum aynıdır" ifadesiyle çoğul kıraatin anlamından istifade etmektedir.⁴⁴²

Mücâdele sûresindeki "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَيْكُمْ صَدَقَةً ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْهَرُ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" Ey iman edenler! Peygamber ile baş başa konuşacağınız zaman, başbaşa konuşmanızdan önce bir sadaka verin. Bu, sizin için daha hayırlı ve daha temizdir. Şâyet (sadaka verecek bir şey) bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir" âyetinde⁴⁴³ yer alan "صَدَقَةً" kelimesi tekil veya çoğul formda okunmaktadır. Cumhur "صَدَقَةً" şeklinde tekil form üzere okumuşken bazı kıraat imamları "صَدَقَاتٌ" şeklinde çoğul formda kıraat etmişlerdir.⁴⁴⁴

Sâbûnî, "Mücâdele sûresi 12. âyeti cumhur, 'فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَيْكُمْ صَدَقَةً' şeklinde tekil okudu; ayrıca muhataplar çoğul olduğu için 'صَدَقَاتٌ' şeklinde çoğul okundu" ifadelerine yer vermektedir.⁴⁴⁵ O, ilgili kelimenin bulunduğu âyeti tefsir ederken "Fakirlere vermek üzere bir sadaka takdim edin" şeklinde kelimenin tekil formundan istifade etmektedir.⁴⁴⁶

⁴³⁸ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 2/289.

⁴³⁹ Mücâdele, 58/11.

⁴⁴⁰ Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 10/127.

⁴⁴¹ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 2/390.

⁴⁴² Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/1298.

⁴⁴³ Mücâdele, 58/12.

⁴⁴⁴ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5/280; Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 10/129.

⁴⁴⁵ Sâbûnî, *Revâi 'u'l-beyân*, 2/390.

⁴⁴⁶ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/1299.

2.2.3. Kıraatlerdeki Üslup Farklılığı

Kıraatlerdeki üslup farklılığı, lafzın seçimi, kelime dizimi, fiil kipleri ve yapıların değişmesiyle ortaya çıkan ve metnin edebî yoğunluğunu, belâgat inceliklerini ve dinleyici üzerindeki tesirini farklı şekillerde yansıtan bir ifade çeşitliliğidir.

2.2.3.1. Kıraat Farklılığında İltifât Sanatının Gerçekleşmesi

İltifât kelimesi, “ل-ف-ت” fiilinin ifti‘âl “افتعال” babında türetilmiş bir mastarıdır.⁴⁴⁷ Bu kelimenin sözlük anlamı “çevirmek” ya da “döndürmek” iken,⁴⁴⁸ ıstılahi anlamı bir üsluptan başka bir üsluba geçişi ifade eder. Bu üslup geçişi, bir şahıstan başka bir şahsa geçişle de gerçekleşebilmektedir.⁴⁴⁹

İltifat sanatı, cümlelerin fail veya fiil öğelerinde gözlemlenmektedir.⁴⁵⁰ Fiilde mevcut olan şahıs ekinin bir şahıstan başka bir şahsa geçmesi altı farklı biçimde gözlemlenmektedir: mütekellimden muhataba, mütekellimden ğâibe, muhataptan mütekellime, muhataptan ğâibe, ğâibten mütekellime ve ğâibten muhataba.⁴⁵¹

Kur’ân-ı Kerim’de iltifat sanatının türlerine yönelik pek çok örnek bulunmaktadır.⁴⁵² Bu örnekler arasında, kıraat farklılığının mevcut olduğu ve Sâbûnî’nin açık bir lafızla bu konuya değindiği örneklerde, iltifat sanatı fiilde mevcut olan şahıs ekinin değişimiyle gerçekleşmektedir.

İlk örnek, ğâib sığasından muhatap sığasına yapılan geçişi konu edinmektedir. Nûr sûresindeki “وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ” *İçinizden varlık ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere (kendi mallarından bir şey) vermeyeceklerine yemin etmesinler. Onlar affetsinler, vazgeçip iyi muamelede bulunsunlar*” âyetinde⁴⁵³ yer alan “يُؤْتُوا” fiilini, cumhur fiilin ğâib sığasıyla; Ebû Hayve ve İbn Kuteybe muhatap sığasıyla okumaktadırlar. İlgili kıraat farklılığında iltifat sanatı mevcuttur.⁴⁵⁴

⁴⁴⁷ Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 340.

⁴⁴⁸ Ebû’l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvînî İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyîsi’l-luġa*, thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979), 5/258.

⁴⁴⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru İhyâi’l- Kütübi’l-‘Arabî, 1957), 3/314.

⁴⁵⁰ Süleyman Mollaibrahimoğlu, “Kur’ân-ı Kerim’de İltifat Sanatı”, *Diyanet İlmi Dergi* 33/1 (1997), 20.

⁴⁵¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 315-323.

⁴⁵² Mollaibrahimoğlu, “Kur’ân-ı Kerim’de İltifat Sanatı”, 21-34.

⁴⁵³ Nûr, 24/22.

⁴⁵⁴ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 8/65.

Sâbûnî, “Cumhur, ‘أَنْ يُؤْتُوا’ şeklinde okudu. Ebû Hayve ‘أَنْ تُؤْتُوا’ muhatap (ت) ile iltifat yolu üzerine okudu” bu açıklamayla yetinmektedir.⁴⁵⁵

İkinci örnek, muhatap siğadan gâib siğası üzerine okunmasına yöneliktir. Ahzâp sûresindeki وَأَتَّبِعْ مَا يُوْحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا Rabbinden sana vahyolunana uy. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır” âyetinde⁴⁵⁶ yer alan “تَعْمَلُونَ” fiilidir. Bu fiili cumhur muhatap siğayla okurken Sülemî, Ebû ‘Amr ve İbn Ebî İshak gâib siğayla okumuştur.⁴⁵⁷

Sâbûnî, “Cumhur, muhatap (ت) ile okudu; Ebû ‘Amr ise gâib (ي) ile okudu” açıklamasına yer verdikten sonra, Ebû Hayyân’ın “Ebû ‘Amr’ın okuyuşu, iltifât babından olabilir.” görüşünü zikretmektedir.⁴⁵⁸

2.2.3.2. Haber veya İnşa Olarak Değerlendirilen Kıraat Farklılıkları

Kıraat farklılıklarının bazı örneklerinde, bir cümlelerin haber (bilgi verme) ya da inşa (emir, dua, temenni gibi etki oluşturan ifade) olarak anlaşılması mümkündür. Bu durum, cümle yapısındaki değişimlerle ortaya çıkarak âyetin anlamını ve muhataba yönelik mesajını etkilemektedir. Örnek verecek olursak:

Fâtiha sûresindeki الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ Hamd, âlemlerin Rabbi, Allah’a mahsustur” âyetinde⁴⁵⁹ yer alan “الْحَمْدُ” kelimesi, nasb ile okunduğunda fiili hazfedilmiş bir mastar söz konusudur; merfû olarak okunduğunda ise kelime cümlede mübteda olarak yer alır. Yedi kıraat imamı tarafından bu kelimenin (د) harfi damme harekesiyle okunmasına karşılık, bazı kârilere tarafından fetha harekesiyle de okunmuştur. Kelimenin damme harekesiyle okunduğu okuyuşta, hamdin yalnızca Allah’a ait ve O’na mahsus olduğu anlamı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, âyette geçen “لِلَّهِ” kelimesindeki (ل) harf-i ceri, Allah’ın hamde layık olduğu anlamını pekiştirmektedir.⁴⁶⁰

Bir diğer kıraatte ise “الْحَمْدُ” kelimesi fetha harekesiyle okunmuştur. Bu durumda, cümlelerin anlamını tamamlayan hamd kökünden türemiş veya türememiş fiiller takdir edilmektedir. Örneğin: “أَحْمَدُ اللَّهَ Allah’a hamd ederim”, “حَمَدْتُ اللَّهَ Allah’ı övdüm”, “أَقُولُ اللَّهُ الزموا الحمد لله Allah’a hamd olsun derim” ve “الزمو الحمد لله Allah’a hamd etmeyi sürdürün”

⁴⁵⁵ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 2/75.

⁴⁵⁶ Ahzâb 33/2.

⁴⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi’*, 14/115.

⁴⁵⁸ Sâbûnî, *Revâi ‘u’l-beyân*, 2/188.

⁴⁵⁹ Fâtiha, 1/2.

⁴⁶⁰ Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, 1/34.

şeklindeki örnekler bu yorumu desteklemektedir. Bu okuyuşta da “**لله**” kelimesindeki harf-i cer, hamdin yalnızca Allah’a ait olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶¹

Sâbûnî, Fâtiha sûresi birinci âyette geçen “**الْحَمْدُ**” kelimesini kıraat âlimlerinin çoğunun damme harekeyle okuduğunu belirtip bir sahâbinin ise nasb üzere okuduğunu aktarmaktadır. O, nasb üzere okuyuşun Enbârî’ye göre, hamd kökünden “**أَحْمَدُ الله**” fiil getirildiği takdirde caiz olacağı görüşüne yer vermektedir. Akabinde ise müellif damme harekeyle okuyuş için Ebu Hayyan’ın görüşlerine yer vermektedir: “*Ref’ ile okuma anlam bakımından daha uygun bir okumadır. Bu okuyuş hamdin Allah’a özgü ve başkası için kullanılamayacağını ifade etmektedir*”.⁴⁶² O, *Safvetü’t-tefâsîr* isimli eserinde “**الْحَمْدُ لله**” cümlecığının lafzen haber, manen inşa cümlesi olarak yer aldığını, hamdin ise yalnızca Allah’a mahsus olduğuna değinmektedir.⁴⁶³

⁴⁶¹ Endelüsi, *el-Bahru’l-muhîr*, 1/34.

⁴⁶² Sâbûnî, *Revâi’u’l-beyân*, 1/32.

⁴⁶³ Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/20.

SONUÇ

Kıraat ilmi, İslami ilimler geleneği içerisinde, Kur'ân'ın lafzî bütünlüğünü muhafaza etmenin yanı sıra onun anlam zenginliğini ortaya koyma bağlamında da merkezi bir yere sahiptir. Vahyin nüzûlünden itibaren okunuş farklılıkları, sahâbe ve tâbiîn nesli vasıtasıyla sonraki nesillere aktararak bir kıraat birikimi oluşturulmuştur. Bu tarihî süreç içerisinde kıraat farklılıklarının, tefsir ilminde anlamı etkileyen temel unsurlar arasında yer aldığı görülmektedir. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin kıraat ilmine dair yaklaşımları da bu geleneğin çağdaş temsilcilerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Bu çalışmada Sâbûnî'nin kıraat tasavvurunu anlamaya yönelik olarak onun tefsir literatürü esas alınmıştır. Bu bağlamda *Safvetü't-tefâsîr*, *Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*, *et-Tibyân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* ve *Keşfu'l-iftirâ'ât fî Risâleti't-tenbihât* havle *Safveti't-Tefâsîr* adlı eserleri detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Söz konusu eserlerde Sâbûnî'nin, kıraat ilminin temel kavramlarına yer verdiği, kıraat farklılıklarını dilsel ve tefsir bağlamında değerlendirdiği, bazı kıraat vecihlerine açıklamalarla yön verdiği ve kıraatler arasında tercihlerde bulunduğu tespit edilmiştir.

Sâbûnî'nin kıraat ilmine yaklaşımı, klasik gelenekle uyumlu olmakla birlikte, modern okuyucuya hitap edecek bir sadelik içermektedir. Özellikle *Safvetü't-tefâsîr* adlı eserinde kıraat farklılıklarına doğrudan yer vermekle beraber, bu farklılıkları dolaylı olarak açıklamalarında aktardığı görülmüştür. Bu yönüyle Sâbûnî'nin kıraat farklılıklarını doğrudan tartışma konusu yapmaktan ziyade, tefsir bağlamında gerekli görüldüğü ölçüde bu farklılıklara işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân isimli eserde ise kıraat vecihlerine özel başlıklar açarak, ilgili âyetlerin hüküm ve anlam boyutlarını kıraat farklılıkları bağlamında ele aldığı görülmüştür. Bu yönüyle eser hem fıkıh hem de kıraat açısından zengin bir içerik arz etmekte; müellifin kıraat ilmine olan yetkinliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu eserde onun, nahiv, sarf ve belâgat gibi dil ilimlerinin kıraat yorumlarına zemin teşkil ettiğini ve kıraat vecihlerinin bu ilimlerle ilişkilendirilerek açıklandığını tespit etmek mümkündür.

et-Tibyân fî 'ulûmi'l-Kur'ân adlı eseri ise Sâbûnî'nin kıraat ilmine dair teorik çerçevesini ortaya koyduğu bir çalışmadır. Bu eserde kıraat ilminin temel kavramları, ahruf-u seb'a meselesi, kıraatlerin sıhhati, kıraat imamları ve kıraatlerin tedvin süreci gibi konular ele alınmış, bu konular klasik kaynaklardan aktarımlarla desteklenerek bir

anlatım ortaya konmuştur. Sâbûnî'nin ahruf-u seb'â konusundaki tercihi, yedi farklı Arap lehçesi değil, lafız ve anlam çeşitliliğine dayalı yedi farklılık yönündedir. Bu tercihiyle müellif, kıraat farklılıklarını daha çok dil bilimsel ve işlevsel temellere dayandırmaktadır.

Kıraat ilminin ana meselelerine yaklaşımında Sâbûnî'nin çoğunlukla itidalli ve geleneğe bağlı bir tutum izlediği görülmektedir. O, kıraatlerin sıhhatini belirlemede üç temel ölçüt olan Arap diline uygunluk, Mushaf hattına uygunluk ve sahih senet zinciri şartlarına atıf yaparak, kıraatlerin değerlendirilmesinde bu kriterlerin esas alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca kıraat vecihlerini delillendirme konusunda yer yer dilsel temellendirmelere başvurduğu; bazen şiir, atasözü veya halk kullanımını dayanak gösterdiği de dikkatten kaçmamaktadır. Bu yönüyle Sâbûnî, kıraatleri yalnızca nakil temelli değil; aynı zamanda anlam bağlamında da değerlendirme eğilimindedir.

Sâbûnî'nin kıraat tasavvuru, klasik müfessirlerin kıraat ilmine yaklaşımı ile benzerlik arz etmekle birlikte, onun çağdaş bir âlim olarak Kur'ân'ı anlaşılır kılma gayretinin de bir yansımasıdır. Sâbûnî, kıraat farklılıklarının Kur'ân'ın anlam zenginliğini ve lafız çeşitliliğini ortaya koyan birer unsur olduğunu belirtmekte ve bu farklılıkları metnin çok yönlü yorumlanabilmesine katkı sağlayan yapılar olarak eserlerinde yansıtmaktadır. Tefsir eserinde bu yapılardan istifade etmediği örneklerle de rastlanmıştır.

Sâbûnî'nin kıraatlere yaklaşımını sadece teorik düzeyde değil, aynı zamanda eğitici bir kimlik üzerinden de değerlendirmek gerekir. Sâbûnî, eğitimci yönüyle çok sayıda öğrenci yetiştirmiş; kıraat ilmine dair sahip olduğu birikimi ilim halkaları aracılığıyla aktarmıştır. Kendisinden ders alan ve bugün İslam dünyasında görevlerde bulunan öğrencileri, onun bir bakıma kıraat ilmine verdiği değerin pratik bir tezahürü olarak görülmelidir. Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinde yürüttüğü eğitim faaliyetleri ve Mescid-i Haram'da Kur'ân hıfzını tekrar etmesi, onun kıraat ilminin sadece kitaplarda değil; uygulamada da yaşatılması gerektiği yönündeki düşüncesinin bir göstergesidir.

Sâbûnî'nin hayatı boyunca sürdürdüğü bu ilmi faaliyetlerin merkezinde Kur'ân yer almakta ve kıraat ilmi, onun Kur'ân'a dair temel tasavvurunun yapı taşlarından biri olarak belirginleşmektedir. Eserlerinden ve ilmi mirasından hareketle onun, kıraat âlimi olma vasfına sahip bir müfessir olduğu ifade edilebilir. Her ne kadar kıraat ilmi özelinde müstakil bir eser kaleme almamış olsa da tefsirlerinde bu alana dair birikimini yansıttığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Absu, Ömer. “eş-Şeyh, el-‘Âlim, el-Müfessir Muhammed ‘Ali es-Sâbûnî”. *Rabîtetü ‘Udebai’ş-Şâm*. 20 Mart 2020. Erişim 28 Temmuz 2025.
- Akdağ, Hasan. *Arap Dilinde Edatlar*. Konya: Tekin Kitapevi, 2. Baskı, 1984.
- Aklan, Kenan. *İbâziyye’de Kıraat Tasavvuru*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2024.
- Altıkulaç, Tayyar. “Verş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/63. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Âlu İsmail, Nebîl Muhammed İbrahim. *İlmü’l-kirâât neş’etühû etvâruhû eseruhû fi’l-‘ulûmi’ş-şer’iyye*. Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 1. Basım, 2000.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu’l-meânî fi tefsîri’l-azîm ve’s-seb’îl-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1995.
- Birişik, Abdulhamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü’l-luga ve sıhahu’l-‘Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafor Attar. 7 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melayin, 4. Basım, 1990.
- Çollak, Fatih. “Revm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/31-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Dabbâ’, Ali Muhammed. *el-İdâ’e fi beyâni usûli’l-kirâ’e bi’n-nisbe li’l-kurrâ’i’l- ‘aşere*. Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 1. Basım, 1999.
- Dağ, Mehmet. “Kıraat İlminin Akademik Serencamı Üzerine -Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine-”. *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 311-324.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Vakfı Yayınları, 46. Basım, 2016.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ. *İthâfu fudalâi’l-beşer fi’l-kirâ’âti’l-erbe’ate ‘aşer*. ed. Enes Mihre. Beyrut: Dâru’l- Kütübi’l-İlmiyye, 2006.
- Durmuş, İsmail. “Arap Dili ve Lehçeleri Açısından Kıraatler”. İstanbul, 2001.

- Durna, Talha Yasin. *Muhammed Ali Sâbûnî'nin "Revâi 'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân" Tefsirinde Kıraatlere Yaklaşımı*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2024.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Mahmud Cemîl el-Attâr - Züheyr Cemîd. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî. *Kitâbun fîhi luğâtu'l-Kur'ân*. ed. Câbir b. 'Abdullâh es-Serî'. b.y.: y.y., 2009.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. Mısır: Daru'l-Mısriyyeti li't-Te'lif ve't-Tercüme, 2009.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît ve'l-kabesü'l-vasît el-câmi' limâ zehebe min lugati'l-'Arab şemâtît'*. thk. Muhammed Naim el-Arkusi. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2005.
- Günday, Hüseyin - Şahin, Şener. *Arapça Dilbilgisi: Nahiv Bilgisi*. Cağaloğlu-İstanbul: Alfa, 10. Baskı, 2015.
- Günday, Hüseyin - Şahin, Şener. *Arapça Dilbilgisi: Sarf Bilgisi: Modern Anlatım Dili Tablolarla Destekli*. Cağaloğlu-İstanbul: Alfa, 10. Baskı, 2016.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî. *el-Munsif - İbn Cinnî şerhu Kitâbi't-Tasrîf li'Ebî 'Osmân el-Mâzinî*. b.y.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1953.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvînî. *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*. thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. Ürdün: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hamdân el-Hemedânî. *el-Hücce fi'l-kırâ'âtî's-seb'*. thk. Abdülâl Sâlim Mekrem. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 3. Basım, 1979.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Darû Sâdır, 3. Basım, 1993.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr b. Ahmed b. Mûsâ. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâat*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1972.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed. *Ğâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*. 3 Cilt. Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1932.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kırâ'âti'l-'aşr*. thk. Ali Muhammed Dabbağ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Muncidü'l-mukri'în ve murşidü't-tâlibîn*. Mısır: Mektebetu'l-Kudüs, 1931.
- Kâbeh, Abdu'l-Halîm b. Muhammed Hâdî. *Kur'an Kıraatleri: Tarihi, Sübûtu, Hüccetlendirilmesi ve Ahkâmı*. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1999.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Letâ'ifü'l-işârât li-fünûni'l-kırâ'ât*. 10 Cilt. Mısır: Mektebetu Evladi's-Şeyh li't-Turas, 1. Basım, 2014.
- Kudat, Aydın. *Kıraatleri Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2016.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Bereddûnî - İbrahim Etfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Makdisî, Ebû Şâme. *İbrâzu-l-meânî min Hırzi'l-emânî fî'l-kırââti's-seb'*. thk. İbrahim Adve Avd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto, 2. Baskı, 2022.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed. *el-İbâne 'an me'ânî'l-kırâ'ât*. ed. Abdulfettâh İsmail Şelebî. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1977.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed. *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırââti's-seb' ve ilelihâ ve hıcecihâ*. thk. Muhyiddîn Ramazan. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "Kur'an-ı Kerim'de İltifat Sanatı". *Diyanet İlmi Dergi* 33/1 (1997), 15-35.

- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî. *Î'râbu'l-Kur'ân*. ed. 'Abdilmun'im Halîl İbrâhîm. Beyrut: Menşûrât Muhammed 'Alî Beydûn; Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1999.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî 'ulumi'l-Kur'ân*. Pakistan: Mektebetü'l-Büşra, 2. Basım, 2011.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Keşfu'l-iftirâ'ât fî Risalâti't-tenbîhât havle Safveti't-Tefâsîr*. Umman: Dâru's-Sâbûnî, 1. Basım, 1988.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Revâi'u'l-beyân fî tefsîri âyâti'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Dâru's-Sâbûnî, 1. Basım, 2007.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 2023.
- Shehadeh, Essam Ahmad Ersan. *Al-Sabouni and his Approach in Explanation Through his Book "Sfwat Al-Tafaseer"*. Nablus: Uluslararası Necah Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2013.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî 'ulumi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l Mısriyye, 1974.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi cem'u'l-cevâmi'*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- Şulul, Kasım. "Cem'ü'l-Kur'ân (Kur'ân-ı Kerim'in Mushaf Haline Getirilmesi)". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 1 (2017), 12-55.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Darû Hicr, 1. Basım, 2001.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *Mecma'u'l-beyân*. Dâru'l-Ulûm, 1. Basım, 2005.

- Tehânevî, Muhammed A'lâ. *Keşşâf-u ıstılâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dehrûc. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1. Basım, 1996.
- Ünal, Mehmet. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019.
- Yıldız, Cafer. “İlk Üç Asırda Kıraatlerde Tercih Olgusu: Râvi ve İmam olarak Halef Örneği”. *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (15 Eylül 2024), 505-536. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1476443>
- Yıldız, Süleyman. *İmâmiyye Şıası'nın Kıraat Tasavvurları: Klasik Dönem Tûsî ve Tabersî Örneği*. Ankara: İlâhiyât, 1. Basım, 2020.
- Yolcu, Mehmet. *Muhammed Ali es-Sâbûnî (Eserler-Fikirler-Tenkitler)*. İstanbul: Erguvan Yayınevi, 1. Basım, 2019.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûnî'l-ekâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1986.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l- Kütübi'l-'Arabî, 1. Basım, 1957.
- Zeynû, Muhammed b. Cemîl - Fevzân, Sâlih. *Tenbîhâtün mühimmetün 'alâ Kitâbi Safveti't-Tefâsîr li'ş-Şeyh Muhammed Ali es-Sâbûnî*. Daru'l-Feth, 1. Basım, 1995.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazim. *Menâhilu'l-irfân*. Kahire: İsa el-Babi el-Halebi Matbaası, 3. Basım, ts.
- Aljazeera. “‘Safvetü't-Tefâsîr’ İsimli Eserin Yazarı Suriyeli Alim Muhammed ‘Ali es-Sâbûnî’nin Vefatı” (19 Mart 2021).